

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЛЕКСИКО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З УЧНЯМИ

1.1. Сутність і характеристика термінологічної лексики

1.1.1. Лексика і слово.

Лінгвістичними засадами дослідження стало вчення про лексикологію (О. Ахманова, П. Білоусенко, Р. Будагов, В. Виноградов, Д. Ганич, Б. Головін, М. Кочерган, І. Олійник, Н. Покровський, В. Русанівський, О. Тараненко, Л. Щерба та ін.). У методиці викладання української мови з моменту її становлення значну увагу було приділено роботі над значенням і вживанням слів. Так, проблеми збагачення мовлення учнів у різні часи досліджували М. Баранов, О. Біляєв, Ф. Буслаєв, В. Добромислов, Л. Кутенко, Т. Ладиженська, В. Масальський, Н. Пашковська, М. Пентилюк, О. Потебня, Л. Симоненкова, І. Синиця, І. Срезневський, Т. Усатенко, К. Ушинський та ін.

З'ясуємо насамперед сутність поняття “лексикологія”. За словниковими джерелами, лексикологія – це “розділ мовознавства, що вивчає слово як основну одиницю мови, основний склад мови – лексику” [165 : 28]; предметом вивчення лексикології є “проблема слова як основної одиниці мови, типи лексичних одиниць, структура словникового складу мови, функціонування лексичних одиниць, шляхи поповнення і розвитку словникового складу, лексика і позамовна дійсність” [105 : 259].

Отже, лексикологія – багатоаспектна наука, що вивчає природу й сутність слова, його виникнення і зміну, визначення значення слів та їх уживання, структуру словникового складу мови, шляхи його поповнення і т. ін. На відміну від фонетики і фонології, які вивчають однобічні одиниці, що мають тільки план вираження, лексикологія вивчає одиниці, які мають план вираження і план змісту. Крім того, лексикологія вивчає сталі словосполучення. Розрізняють лексикологію у вузькому й широкому значеннях. У вузькому значенні

лексикологія – розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови. У широкому значенні – це загальне позначення всіх розділів, що вивчають слово [88 : 182 - 183]. До лексикології в широкому розумінні слова належать такі науки: власне лексикологія, семасіологія, ономасіологія, фразеологія, ономастика, лексикографія. Нашу увагу насамперед привертає сутність поняття “слово” та його значення. Зауважимо, що ставлення вчених до наукового визначення слова є неоднозначним – від повного заперечення самостійного наукового терміна “слово” до розмаїття його визначень. Не схильними були до визначення поняття “слово” такі зарубіжні вчені, як Ш.Баллі, Ф.Боас, Б.Кроче, А.Мартіне, Е.Сепір, Ф. де Соссюр, Л. Щерба. Так, Ф. де Соссюр писав, що “...поняття слова несумісне з нашим уявленням про конкретну одиницю мови”, “...не у слові слід шукати конкретну одиницю мови” [201 : 107].

Російський мовознавець Л. Щерба зазначав: “...хай би яким незвичним є для нас поділ мови на слова, навряд чи слово може вважатись однією з основних одиниць мови. Дійсно, що таке слово? Я вважаю, що це якась семасіологічна одиниця, що вміщує в собі одну або декілька морфем. Але чим же воно відрізняється від цієї останньої? Мені видається, що словом ми називаємо частину речення, яку ми можемо, не змінюючи значення, вживати самостійно, у вигляді окремого речення...” [217 : 100]. В одній із останніх статей Л. Щерба писав: “Насправді, що таке слово? Вважаю, що в різних мовах це буде по-різному. Із цього, власне, виходить, що поняття “слово” взагалі не існує” [218 : 175]. Відомий чеський мовознавець В.Скалічка, на відміну від Л. Щерби, радив не відмовлятися від поняття слова, але не визначати його. Дескриптивісти, наприклад, виділяють у мовній системі дві одиниці: фонему і морфему, а слово розглядають як таке, що “охоплює всі конкретні зв’язки між висловлюванням і змістом” [29 : 37].

Оскільки звукову оболонку і значення має не тільки слово, а й морфема, і словосполучення, виникає необхідність виокремлення “слова”. Головна

відмінність слова від морфеми полягає в його більшій самостійності, воно має позиційну автономність. Наприклад: “Мене звати Наталією – Звати мене Наталією – Наталією мене звати”. Морфеми ж у слові переставити неможливо [170 : 82]. На відміну від морфеми, слово здатне виконувати синтаксичну функцію – бути членом речення чи утворювати однослівне речення. Слово є неоднорідним за своєю структурою і функціями. Найважливішою функцією слова є номінативна. Лише за цією функцією слова поділяють на чотири типи: повнозначні, вказівні, службові, вигуківі. Серед повнозначних слів (іменників) розрізняють власні та загальні назви. Власні назви вивчаються спеціальною наукою ономастикою. Служать вони для виокремлення названого ними об’єкта з низки подібних. Серед них є ті, що називають імена людей (антропоніми); географічні назви (топоніми); назви зон космічного простору і сузір’їв (космоніми); клички тварин. Більшість мовознавців стверджують, що слово – найконкретніша мовна одиниця, бо мова – це передусім мова слів, а не форм чи звуків; “слово – це результат сполучення певного значення з сукупністю певних звуків, сполучення, здатного до певного граматичного вживання” [166 : 114]. Зауважимо, що спроби дати дефініцію слова не припиняються.

Відомі лінгвісти (О. Ахманова, Р. Будагов, Д. Ганич, Б. Головін, Є. Кротевич, І. Олійник, Н. Родзевич та ін.) визначають слово таким чином: “Слово – найважливіша одиниця мови, що позначає явища дійсності та психічного життя людини і, звичайно, розуміється колективом людей, які розмовляють однією мовою й історично пов’язані між собою” [17:204]; “граничний складник речення, здатний безпосередньо співвідноситися з предметом думки” [201:189]; “найменша смислова одиниця мови, вільно відтворювана в мовленні для побудови висловлювань” [30:216]; “мінімальна структурно-семантична одиниця мови, що виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їх ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлювань” [27:168]; “оформлена за нормами даної мови, неподільна на менш подібні єдності

мовна одиниця, що складається із звука чи комплексу звуків і називає певні предмети, процеси і явища об'єктивної дійсності та їх ознаки, або тільки вказує на них чи тільки на відношення між ними, або виражає емоційно-вольові прояви” [92 : 168].

Отже, в кожному з визначень акцентується увага на смисловому аспекті слова. Учені (Д. Ганич, Б. Головін, І. Олійник) наголошують на тому, що слово є будівельним матеріалом у висловлюванні. Є. Кротевич і Н. Родзевич вказують на неподільність слова на “...менші єдності” [92 : 169]. О. Тараненко визначає слово як найменшу самостійну і вільно відтворювану в мовленні відокремлено оформлену значеннєву одиницю мови, що співвідноситься з пізнаним і вичленованим окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням і т. ін.), і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження. Слово – основна одиниця лексики і центральна структурно-семантична одиниця мови в цілому, оскільки різними своїми аспектами воно входить до різних структурних рівнів мови [193 : 565]. Слово, за лінгвістичним енциклопедичним словником, - це основна структурно-семантична одиниця мови, що є назвою предметів та їх властивостей, явищ, відношень дійсності; їй притаманна сукупність семантичних, фонетичних і граматичних ознак, специфічних для кожної мови. Характерними ознаками слова є цілісність, виокремлюваність і вільна відтворюваність у мовленні [105 : 464].

Отже, більшість учених не тільки визнають слово як самостійну одиницю мови, а й дають досить докладне його визначення. Як бачимо, в усіх визначеннях підкреслено, що “у слові поєднано звучання і значення. Відсутні слова без звукової оболонки, немає слів без значень” [88 : 184-185].

Відтак, у слові розрізняють лексичне і граматичне значення. У лексикології розрізняють “слово” і “лексема”. На відміну від слова, що є конкретною одиницею, лексема є абстрактною одиницею мови. Це також слово в сукупності

його форм і можливих значень у всіх його вживаннях і реалізаціях, що може варіюватись як у плані вираження, так і в плані змісту. Наприклад, “боятись” і “боятися” – варіанти у плані вираження; варіанти у плані змісту – це різні значення багатозначного слова (магнітне поле, поле зору, поле діяльності). Їх називають лексико-семантичними варіантами. Слово, як це впливало з попереднього аналізу, є конкретною одиницею лексики і мови загалом. Лексему ж розглядають як слово-тип, абстрактну одиницю мови, в якій абстрагуються від його форми. Лексема – це слово в сукупності його форм і можливих значень у всіх його вживаннях і реалізаціях [88 : 187].

Оскільки слова без значення не буває, охарактеризуємо лексичне значення слова. За словниковими джерелами, лексичне значення слова – це: “зміст слова, що відображує у свідомості і закріплює в ній уявлення про предмет, властивість, якість, процес, явище і т. ін.” [105 : 261]; “конкретно-індивідуальний зміст слова, що відображує або тільки виражає (в різних типах слів) та фіксує у свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленим за формою слова (відповідним звуковим комплексом), унаслідок чого стає можливістю його реалізація як явища мови, а не тільки свідомості” [193 : 284-285]. Лексичне значення слова є результатом мисленнєвої діяльності людини, її продуктом, воно пов’язане з редукцією інформації – людським мозком, з такими видами мисленнєвих процесів, як порівняння, класифікація, узагальнення, тому воно носить узагальнений і узагальнювальний характер [105 : 265]. Саме тому психологи (Л. Виготський, І. Синиця) називають значенням слова нервово-мозковий психофізіологічний зв’язок між відображенням фізичного боку слова та відображенням позначуваної цим словом реальності, зв’язок, що встановлюється [170 : 37-39].

Лексичне значення слова поділяється на концептуальне, конотативне, контекстуальне, денотативне, сигніфікативне. Центральним у лексичному значенні є його концепт (мисленнєве відображення певного явища дійсності,

поняття), у конотативному – емоційні, експресивні, стилістичні відтінки слова, його додаткове забарвлення (конотації). Контекстуальне значення виникає тільки в певних контекстах, що не фіксується у словниках. За своїм значенням слово вступає у три типи відношень: предметний (слово – предмет), поняттєвий (слово – поняття) і лінгвальний (слово – слово). Віднесеність слова до предмета (загально чи конкретно) називають денотативним значенням; віднесеність слова до поняття – сигніфікативним значенням. Співвідношенням слова з іншими словами в лексичній системі мови визначається його структурне значення (пряме, переносне, вільне, зв’язане) [88: 188-189].

Мовні значення вивчаються в межах металінгвістики напрямом, що ще не здобув одностайно визнаного найменування. У літературі можна зустріти різні назви: когнітивна лінгвістика, понятійна лінгвістика або лінгвістична концептологія. Предметом цього напряму є дослідження мовних значень та їх відношення до логічних і психологічних категорій, їх універсальних та специфічних в окремих етнічних мовах властивостей, встановлення типів і видів мовних значень.

На думку О. Уфимцевої, структурні мовні значення – це значення самих мовних одиниць, які поділяються ще на лексичні і граматичні [202 : 46]. У теоретичному мовознавстві існують різні тлумачення лексичного значення слова. За одним із них, лексичне значення – це найменування предметів, якостей, дій як явищ об’єктивної дійсності. Подекуди вважають лексичним значенням узагальнений образ, відображення предмета чи явища дійсності. Однак перша думка ототожнює лексичне значення зі словом, друге тлумачення – з поняттям. Нарешті, є погляд, що лексичне значення – це відношення слова, що його виражає, до позначуваного ним предмета або явища дійсності і до його психічного відображення.

Крім того, розрізняють мовні значення за структурним типом мовних одиниць, що є їх носіями: морфем, слів, словотворчих типів, морфологічних і синтаксичних категорій. На лексичному рівні, за концепцією В. Виноградова,

існують такі типи лексичних значень: а) основні або первинні і похідні або вторинні, номінативні значення; б) прямі і переносні значення; в) прямі номінативні і експресивно-синонімічні значення; г) синтаксично вільні і зв'язані (фразеологічно пов'язані, функціонально-синтаксично обмежені та конструктивно зумовлені) значення [21:159]. Цю класифікацію продовжують розробляти й уточнювати. Отже, визначення лексичного значення можна згрупувати в такі основні розряди: а) як особлива мовна форма відображення дійсності, співвідносна з такими психологічними явищами, як поняття, уявлення, емоції тощо; б) як відношення між певним звуковим комплексом (назвою) і позначуваним ним предметом або поняттям про цей предмет; в) як позамовна реакція (поведінка) суб'єкта на слово як мовний стимул, як конкретне слововживання в мовленні; г) як потенційна лексична сполучуваність слова або його місце у співвідношенні з іншими семантично близькими словами [193:285].

У психолінгвістиці відповідно до цього протиставляють “референтне значення” і “соціально-комунікативне значення” слова. Перше – виникає об'єктивно, друге – має завжди ситуативне й афективне забарвлення, пов'язане з його суб'єктивним використанням. С. Семчинський вважає значення категорією мови, а смисл – категорією мовлення [166 : 113]. Отже, значення є поняттям більш абстрактним, ніж смисл.

Зауважимо, що лексика – це не механічне нагромадження слів, а система (В. Виноградов, В. Русанівський, І. Смирницький, О. Тараненко та ін.). Так, на думку Н. Покровського, слова у своєму семантичному розвитку орієнтуються на системно пов'язаних з ними партнерів (синоніми, антоніми тощо). На системність лексики вказують такі факти:

- можливість тлумачення будь-якого слова мови іншими словами тієї самої мови: учитися – засвоювати які-небудь знання, вивчати що-небудь;
- можливість описати семантику слів за допомогою окремих елементів – семантично найбільш важливих слів: йти – переміщуватися, земля

(ноги), в одному напрямку; ходити – переміщуватися, земля (ноги), в різних напрямках;

- системність і упорядкованість об'єктивного світу, що відображений у лексиці. Мав рацію французький письменник А.Франс, коли зазначав, що

словник – це всесвіт, розташований в алфавітному порядку [89:119-120].

Слова за спільністю значень об'єднані у групи чи мікросистеми. Кожне слово у своїй мікросистемі має певне місце, і його значеннєвість визначається цим місцем, оскільки семантичний зміст слова зумовлений відношеннями, які “формується в сітці протиставлень цього слова іншим словам цієї ж мікросистеми” [88 : 210]. Подекуди трапляються випадки, коли слово набуває нового значення і впливає на появу подібних значень у всіх інших семантично пов'язаних із ним слів мікросистеми, виникає паралелізм значень, а то й форм. Кожна мова має свою неповторну й унікальну лексико-семантичну систему, що відбиває національні традиції і національну психологію народу. Відтак, кожний мовець у процесі спілкування свідомо чи несвідомо враховує специфічні парадигматичні і синтагматичні зв'язки своєї мови, що закладені в його мовній свідомості.

Оволодіння семантикою слова відбувається поступово у процесі розвитку дитини під впливом навчання і виховання. Отримати об'єктивну картину наявних смислових зв'язків, що склались у дитини на основі набутого досвіду, дає можливість асоціативний метод, якому присвячено низку досліджень (Л. Колунова, А. Лаврентьєва, А. Смага, К. Струніна, О. Ушакова). Використання його виявляє особливості розуміння семантики слова й орієнтування дитини на його смисл, розвиває в неї вміння точно вживати слова в їх семантичних взаємовідносинах. Асоціативний експеримент формує механізм добору слів, оскільки, добираючи слово, дитина веде пошук у якомусь семантичному просторі, що необхідно їй для побудови зв'язного висловлювання. Це дає можливість визначити якісну оцінку лексичного розвитку дитини і вказує на

рівень розвиненості вміння пошуку слова в певному семантичному просторі, добору найбільш доречних слів до поданого контексту та їх використання в різних словосполученнях, реченнях, у зв'язному висловлюванні. За К. Струніною і О. Ушаковою, поєднання семантичного й асоціативного аспектів з метою формування в дитини системи значень, механізму вибору, пошуку слів, способів їх зв'язків створює оптимальні умови не тільки для вдосконалення лексичного боку мовлення, а й для розвитку мовлення дитини в цілому. Так, О. Ушакова доводить, що "...під час навчання рідного мовлення центральне місце повинна посісти робота над словом, головною властивістю якого є семантичний зміст, значення. Тільки правильне розуміння смислу слів дозволяє дитині спілкуватися з дорослими та однолітками" [198 : 39].

Із значення започатковується дослідження всієї мовної діяльності людини. Який би аспект мовлення ми не досліджували, не можна уникнути з'ясування значення його окремих слів. Все це свідчить про те, що збагачення словникового запасу учнів вимагає посиленої і постійної уваги з боку вчителя. Ця робота не має бути зведеною лише до супутного коментування значень окремих слів. Систематичність роботи над збагаченням словникового запасу учнів слід розглядати як одне з найважливіших умов її успішності. Готуючись до уроку, вчитель повинен планувати певний вид словниково-семантичної роботи. Практика досвідчених учителів і спеціальні дослідження показують, що систематичне включення в урок словниково-семантичних вправ дає помітні результати у збагаченні не тільки словникового запасу учнів, але й їхнього мовлення в цілому. Отже, цю роботу доцільно спрямовувати на лексичне забезпечення зв'язних висловлювань учнів, зміст і форми цієї роботи значною мірою мають визначатися тематикою творів і переказів, підготовкою до виступів, до складання конспектів і рефератів, написанням доповідей. Це надасть словниково-семантичній роботі мовленнєвої спрямованості.

Ряд учених (М. Баранов, Г. Іваницька, Т. Ладиженська, М. Пентилюк, Н. Черноусова) підкреслюють необхідність розмежування лексичної і

словникової роботи, оскільки їх зміст різний. Автори зауважують, що вчителі досить часто не мають уявлення про різницю між цими поняттями і тонкощами саме лексичної роботи над словами. Змістом лексичної роботи, на думку М. Баранова, є засвоєння і закріплення знань з лексики, формування лексичних умінь, що передбачає оволодіння синонімами, антонімами, багатозначними словами, різними шарами лексики тощо [5 : 125].

Словникова робота передбачає розгляд усіх аспектів слова: значення, вимови, написання, вживання в мовленні. Так, М. Пентилюк звертає увагу на різні завдання, що стоять перед цими видами роботи, а саме: лексична – має на меті вивчення слова як одиниці лексичного рівня, а словникова – збагачення словникового запасу учнів [173 : 78, 116].

Серед науково-методичних розробок останніх років заслуговують на увагу посібники В. Мельничайка [118], М. Пентилюк [140], Л. Рожило [140], в яких, зокрема, розкривається взаємозв'язок у вивченні лексики і словникової роботи.

На думку вчених, дослідження мовлення учнів учителем закономірно розпочинати із самого мовного матеріалу, яким вони володіють, з аналізу їхнього активного й пасивного словника. Розуміння тих або інших слів у контексті ще не забезпечує активного користування ними в мовленні: для цього необхідно знати не лише точне значення слова, сферу вживання, але й його граматичні форми зв'язку з іншими словами. Буває й таке, що учень користується словом і зовсім не розуміє його значення. Це означає, що він ще не оволодів словом, воно не увійшло в його активний словниковий запас. Розуміння слова – необхідна умова застосування його в мовленні, в засвоєнні нової лексики. Відтак, працюючи над збагаченням активного словникового запасу учнів, ми не можемо обминути роботу над значенням слова [52]. Однак у центрі уваги повинен бути активний словник школярів. Їхні твори бідні як у лексичному відношенні, так і змістовому. До того ж бідний лексикон постійно відповідає такому самому синтаксису, заважає й успішній роботі в галузі орфографії. У процесі перевірки написання ненаголошених голосних учні часом не знаходять необхідних слів для перевірки,

оскільки їх немає в їхньому активному словниковому запасі. Багатство і бідність мовлення, його виразність і невиразність, переконливість і байдужість, краса і непривабливість - більшість його позитивних чи негативних якостей – це передусім особливості лексики [170].

Особу мовця, його розумовий розвиток, рівень можливостей, стан його загальної і мовної культури найповніше і найточніше репрезентує лексика. У лексиці, зокрема в активному словнику мовців, найвиразніше проявляються їхні вікові та індивідуальні особливості. Почасти одне слово, вжите не у відповідному контексті чи значенні, може скомпрометувати людину, як би добре вона не володіла іншими компонентами мови. Об'єктивність лексики як критерію мовлення, крім її кількісного складу, підвищується зі збільшенням точності і доречності вживання кожного слова, ознайомленням з найширшим діапазоном його значень і можливих сфер використання. Отже, основний змістовий, предметний бік мовлення визначає його лексика. Лексичні особливості мовлення учнів – це насамперед особливості, що пов'язані з його змістом, предметністю, а отже, і розумовим розвитком учнів. Лексика усного мовлення учнів середнього і старшого шкільного віку ще недостатньо досліджена. Одна з основних причин – заперечення наявності якихось особливостей лексики учнів гімназичного віку порівняно з лексикою дошкільників і учнів молодших класів. Учені не вбачали в ній значної вікової специфіки, зосереджували свою увагу на загальних питаннях словникового складу мови, безвідносно до віку. Методистів цікавили прийоми словникової роботи. На думку більшості з них, словникова робота має бути підпорядкована вивченню граматики. Зміст такої роботи зводився до роботи над формою слова, над утворенням тієї чи іншої частини мови, вивчення суфіксів, закінчень, виділення у слові кореня, префікса, суфікса і складання основ, утворення нових форм, різні види диктантів, списування, вставляння слів у текст [53].

Розділ “Лексикологія” передбачає засвоєння учнями теоретичних відомостей, а саме: значення слова, багатозначність та вживання слів у

переносному значенні, відомості про омоніми, синоніми та антоніми, групи слів, що є різними за походженням і сферою вживання тощо. Теоретичні відомості з лексикології демонструють учням один із аспектів мови, дають можливість поряд з відомостями з фонетики і граматики сформувані в них чітке уявлення про мовну систему. Водночас вони є теоретичною базою для правильного аналізу мовних явищ, засвоєння словникового складу мови, його лексики, базою для систематичної повсякденної роботи над збагаченням словникового запасу учнів [139:14]. У зв'язку з цим важливо визначити зміст словникової роботи. У методичній літературі він зводиться до роботи над формою слова, у кращому разі – до вживання слова в різних письмових вправах. Такий метод мало сприяє збагаченню лексики учнів словами і новими значеннями слів. Провідні методисти дедалі більше наголошують на змісті слова, на його значенні, а не на його формі. Словникова робота, за визначенням В. Добромислова, - це “систематична цілеспрямована робота в галузі лексики, яка проводиться для того, щоб учні оволоділи незнайомими або знайомими, але важкими для них словами” [52:26]. Це визначення конкретизує М. Баранов: “...під збагаченням словника учнів ми розуміємо такий процес, що проходить під методичним діянням з боку вчителя, внаслідок якого цілеспрямовано поширюється словниковий запас учнів і розвивається виразність та образність їхнього мовлення (засвоюються значення нових слів, фразеологічних зворотів, уточнюється лексичне єднання відомих слів)” [4 : 9-10].

Отже, в центрі словникової роботи є значення слова, оскільки слова пов'язуються з мовленням і мисленням за допомогою значення. Розвиток лексики учнів стримувала відсутність належної уваги до значення слова. Тому ті вчителі, які ставлять у центр не граматику мови, а саму мову, не форму слова, а його значення, домоглися помітних успіхів у своїх дослідженнях, хоч і вони, звичайно, цікавилися насамперед прийомами розвитку лексики учнів, а вже потім її особливостями [4 : 10].

Перед дослідниками, які вивчають усне мовлення учнів, стоять такі основні завдання: встановити кількісний склад лексики учнів, окремо загальнонавчальної, абстрактної, емоційної, термінологічної і т. ін.; з'ясувати розходження між пасивним і активним словником; проаналізувати адекватність уживання поширених полісемантичних слів; дати порівняльну характеристику лексики усного мовлення учнів, зіставити її з лексикою дорослих, лексикою учнів молодших класів і лексикою писемного мовлення учнів середнього шкільного віку; дослідити відхилення від норми в лексиці мовлення учнів – окремо ті, що властиві для їхнього віку, і окремо ті, що викликані недосконалістю оволодіння, недостатністю навчання, негативним впливом мовного оточення тощо; переглянути найбільш поширені і нині чинні методи розвитку лексики з погляду їх ефективності та економічності і намітити можливі нові методи, які відповідали б сучасним вимогам шкільної програми з мови [170 : 28-29].

Лексика кожної мови надзвичайно чутлива до суспільно-політичних обставин, до життя її носіїв. За статистичними даними, протягом десятиріччя словниковий склад мови змінюється в середньому на 25 відсотків. Розпад Радянського Союзу, зміна ідеології та політичних оцінок, економічні перетворення і зміцнення усталеного способу суспільного життя активізували в українській мові зустрічні процеси очищення, оновлення і збагачення лексичного складу. Інтенсивнішим став рух лексики між активним і пасивним словниками. Українська мова поступово очищується від багатьох слів, що номінують радянський спосіб життя. З активного такі назви переходять у пасивний словник: бригада комуністичної праці, соціалістичне змагання, партком, колгосп, моральний кодекс будівника комунізму, марксизм-ленінізм, розвинений соціалізм тощо. Натомість повертається з пасивного словника української мови в активний лексика, що в радянський період уважалася рідковживаною.

Є дві причини такого явища. Перша – пов'язана функцією ідентифікації слова – це повернення до активного життя в суспільстві слів разом з реаліями й поняттями, які ними позначаються, наприклад: акція, акціонер, акціонерний,

аукціон, комерція, комерсант, комерційний, комерціалізація, оренда, орендний, орендатор.

Друга причина, пов'язана зі стилістичною транспозицією лексики, – це розширення сфери використання слів, які в радянський період справді були рідковживаними, а нині активізувались у зв'язку з посиленою увагою суспільства до української мови і до цих слів, що у важкий для української нації час майже зникли з ужитку (тризуб, гривня, гетьман) [113 : 16-17]. Водночас з кожним днем з'являється нова лексика, оскільки розвиваються нові галузі науки. Відтак, з'являються і нові терміни, з якими закономірно зустрічаються учні, і засвоїти які вони повинні у процесі шкільного навчання під керівництвом учителя. Учені (О. Баскаков, В. Даниленко, Т. Кияк, І. Ковалик, А. Крижанівська та ін.) відзначають зв'язок між словом і терміном, які входять до складу лексики.

Субстанційно термін є словом. Загальноживане слово так само, як і термін, називає поняття. Слово виконує номінативну і прагматичну функції, а також комунікативну у складі речення. Терміну властиві всі ці функції, крім останньої, але в нього розвинулась і специфічна функція – дефінітивна, що стала основною, оскільки термін є еквівалентом визначення певного поняття. Усі важливі риси терміна як мовної одиниці підпорядковані його дефінітивній функції. Звідси належність до певної терміносистеми, однозначність, мотивованість, лаконічність переважної більшості термінів. До того ж терміни позбавлені образності або образна основа зводиться в них до мінімуму набагато швидше, ніж у звичайних словах. З одного боку, термін – член лексичної системи літературної мови, а з другого – “знак, що наближається до елементів штучних семіотичних систем” [95 : 73]. І. Ковалик зазначав, що проблема нормалізації системи термінів включає поняття норми в системі термінів, нормативну точність, чіткість, системність термінології, нормативність лексичну, граматичну, словотвірну [75]. Т. Кияк вважає однією з вимог до терміна відповідність його правилам і нормам певної мови [74]. А. Крижанівська та Л. Симоненко поділяють погляд російської дослідниці В. Даниленко, яка

твердить, що для терміна “...нормативним є все, що збігається з нормою в літературній мові і практично закріпилося в термінологічній системі” [47 : 313]. Вчені наголошують на тому, що за формою, мовною структурою термін не повинен суперечити вимогам загальнолітературної норми [94 : 17]. Отже, нормативний аспект термінології вони пов’язують із правильністю мовного утворення, вживання, вимови і написання термінів, адже без цього не можна забезпечити загальну повноцінність як окремого терміна, так і всієї терміносистеми. Ще І. Франко у своїй термінознавчій концепції зазначав, що термін повинен відповідати “духові” національної мови, тобто її фонетичним, дериватологічним, морфологічним та орфографічним нормам. Для всіх термінів як власне українських, так і запозичених, необхідним є “приноровлення до духу і звукових правил рідної мови” [205 : 72]. Як бачимо, І. Франко обстоював, власне, критерій відповідності терміна мовній системі, мовній нормі.

На сучасному етапі розвитку української термінології важливим визнається також національний критерій нормативності, що допомагає максимально залучати ресурси насамперед рідної мови, тому він не може продуктивно використовуватися для встановлення нормативності того чи іншого терміна, особливо в поєднанні з іншими критеріями, зокрема системним, що допоможе усунути зайві варіанти [159]. У процесі шкільного навчання учні повинні не тільки збагатити свій словник різноманітною лексикою, в тому числі і науковою навчальною термінологією, а й засвоїти нормативність її творення і вживання.

1.1.2. Науковий стиль мовлення і науково-термінологічна лексика.

Слова в мові існують не ізольовано, вони об’єднані за спільністю значень у групи, мікросистеми. Всі слова української мови об’єднані в лексико-семантичну систему. Кожне слово у своїй мікросистемі має певне місце. Його значеннєвість визначається цим місцем, бо семантичний зміст слова зумовлений відношеннями, які формуються в сітці протиставлень кожного слова іншим словам цієї самої мікросистеми. Лексико-семантична система є найрухомішою з

усіх рівнів [88 : 210]. Вона має польовий характер, що передбачає неоднорідний і нерівноцінний її склад. До лексико-семантичної системи мови належать слова різні за їх семантикою, функціями, важливістю використання в мовленні, територіальним поширенням, стійкістю в часі, походженням, стилістичною характеристикою тощо. Так, за соціальною важливістю лексику поділяють на активну і пасивну. Активна лексика – частовживані слова. Їх використовують усі носії мови незалежно від професії, освіти, місця проживання. Пасивна лексика – це рідковживані слова (нечастотні), до яких належать і професіоналізми.

Лексика обмежена певними сферами вживання та стилями, одним із них є науковий стиль. Науковий стиль мовлення обслуговує різні галузі науки і техніки, а також сферу освіти (навчання і виховання). Основною метою наукового стилю мовлення є повідомлення об'єктивної інформації, доведення істинності наукового знання. Мова наукових праць відзначається високим ступенем стандартизації, що і визначає специфіку наукового стилю (див. таблицю 1.1.) [142 : 120].

Як видно з таблиці 1.1., основна функція наукового стилю – повідомлення наукової інформації. Мова науки оперує поняттями: родовими, видовими, які мають свою назву. Лексика наукового стилю мовлення складається з великої кількості термінів (слів або словосполучень), що означають логічно сформульовані поняття й таким чином досить повно подають логічну інформацію, доводять її істотність і новизну.

Таблиця 1.1.

Науковий стиль мовлення

Функції	Повідомлення, з'ясування, докази наукових теорій, явищ, знань
Обставини мовлення	Наукова інформація, що доводиться до різних верств населення
Сфера вживання	Наукові праці (статті, монографії), шкільні і вузівські підручники, науково-популярні журнали тощо
Загальні ознаки	Логічність, чіткість, точність, послідовність викладу

Мовні ознаки	Усна і писемна форми мовлення. Слова-терміни, іншомовні слова, складні речення. Монологічна форма тексту. Типи мовлення: опис, роздум, розповідь
--------------	--

Однією з особливостей використання загальнонаукових слів є їх багаторазове повторення в наукових текстах. Іншою особливістю вживання загальнонаукових слів є використання тільки одного значення багатозначного слова. Звичайні, загальнонавчальні слова функціонують у науковому стилі здебільшого в узагальненому значенні. Характерною рисою наукового стилю на морфологічному рівні є використання великої кількості іменників (їх майже в чотири рази більше, ніж дієслів). У вживанні дієслів також спостерігаються певні закономірності: майже не використовується друга особа однини і множини. Це стосується і відповідних займенників. Рідко вживається перша особа однини, значно частіше - перша особа множини. Особливості використання часових форм дієслова є також яскравим показником наукового стилю. У наукових текстах переважає форма теперішнього часу з позачасовим значенням. Фактично такі дієслова не виражають часових відношень, бо характеризують дії і стани, властиві предметам як постійні ознаки. Форми минулого часу в наукових текстах часто набувають абстрактного значення і є синонімічними формами теперішнього позачасового. Таке саме значення позачасовості мають і форми майбутнього часу.

Для синтаксису наукового стилю характерна наявність фраз із граматичною й смисловою повнотою, логіко-інформативною насиченістю. Типовими є ускладнені складні конструкції, що виражають авторську аргументацію, зв'язок між явищами. Логічність у викладі досягається використанням підрядних сполучників, узагальнених слів. За метою висловлювання речення здебільшого є розповідними. Порядок слів у цих синтаксичних одиницях також відображає логічну спрямованість. Серед простих речень поширені конструкції з великою кількістю залежних, послідовно нанизуваних іменників у формі родового відмінка.

Основною формою мовлення наукового стилю є писемна, а усна - вторинною, що спирається здебільшого на заздалегідь написане. Особливості інтонаційного оформлення наукових текстів зумовлені їх екстралінгвістичними стильоутворювальними факторами: усним науковим текстам властиві помірний темп, спокійний тон, відсутність емоційно-експресивного забарвлення, виділення важливої для адресата інформації більшою силою голосу й дещо повільним темпом.

Науковий стиль мовлення має свою функціонально-стильову класифікацію (див. схему 1.1.) [96 : 195]. Як бачимо зі схеми, науковий стиль має кілька різновидів: власне науковий, науково-інформаційний, науково-довідковий, навчально-науковий, науково-публіцистичний, виробничо-технічний. Кожен із жанрів наукового стилю має свої особливості й індивідуальні риси. Так, науково-навчальним стилем написано підручники, навчально-методичні посібники для навчальних закладів різного типу.

За суспільною функцією мови в XIV-XVIII ст. виділяли офіційно-діловий і конфесійний стилі, а в XVI-XVIII ст. було виокремлено науковий, публіцистичний і художній стилі. Для розвитку наукового стилю мовлення необхідна була лексика, яка б відображала наукові поняття. Саме тому досить швидкими темпами науковий стиль української мови почав розвиватися з другої половини XIX ст. В українській мові на той час термінологіка складала вже досить великий фонд. Терміни різних галузей науки, техніки, культури були зафіксовані у творах класиків української літератури: П. Грабовського, М. Коцюбинського, П. Мирного, І. Франка, а також у періодичній пресі. “Справа наукової термінології – це дуже важлива і складна справа, - зауважував близько п’ятдесяти років тому Іван Огієнко. – Термінологія не постає відразу, а звичайно витворюється самим життям, потребує державницької традиції для свого усталення. А духовно українська інтелігенція останні шість віків (XV-XX) уже жила в чужій культурі... ось тому вироблення української наукової термінології ніколи не йшло у нас нормальним шляхом” [132 : 250].

Незважаючи на колонізаторську політику царизму в мовному питанні, за якої було заборонено видання українською мовою будь-якої наукової літератури, українська термінологія вже тоді становила систему, що відображала сучасний рівень досягнень

української науки, техніки, культури. Отже, назріла необхідність збирання і систематизації термінологічної лексики. Виникає ідея

створення великого словника української мови, до складу якого передбачалося ввести і термінологічну лексику. Ідея створення термінологічного словника знайшла підтримку в Західній Україні, де протягом 1864 - 1879 р.р. видаються шістьма випусками "Початки до

уложення номенклатури і термінології природної” І.Верхратського, якого вважають фундатором української термінології. Протягом 70-80-х років XIX ст. збирання термінологічної лексики активізувалось у Східній Україні, а її систематизація та уніфікація набули інтенсивності в роки незалежності нашої держави. Сучасне українське термінознавство - повноцінна, багатоаспектна галузь мовознавства. У формуванні української наукової термінології умовно можна виділити кілька періодів. Перший період пов’язаний з іменами І.Верхратського, М. Драгоманова, В. Левицького, М. Грушевського, П. Куліша [136 : 23], припадає на другу половину XIX століття, період, коли українська мова “збагачувалася новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації” [54 : 78]. Другий період (початок XX століття) ознаменувався утворенням Наукових товариств у Східній Україні: “Просвіта” (у Києві), ім. Квітки-Основ’яненка (у Харкові) та інших термінологічних комісій, завданням яких був збір та впорядкування народної термінології з різних галузей знань [167 : 4-5].

Третій період характеризується відновленням української державності (20-ті початок 30-х років XX століття), злиттям термінологічних установ в єдиний Інститут української наукової мови Академії наук, який поставив на науковий ґрунт справу розбудови загальноукраїнської термінології. І. Холодний вважав створення ІУНМ найвидатнішою подією в історії “українського термінологічного життя” [208 : 9]. Результатом діяльності термінологічних комісій ІУНМ у період з 1921 по 1932 рр. стали термінологічні словники (їх щонайменше 34) та словникові проекти з різних галузей науки, техніки, виробництва тощо. Під час четвертого етапу, що припадає на 50-80-ті роки XX століття, поживляється термінологічна робота. Президія АН України у 1957 році створює Словникову комісію, основним завданням якої було вироблення принципів укладання термінологічних словників. Найпродуктивнішим у розбудові як української наукової мови, так і її термінології вважається п’ятий період, що припадає на кінець XX поч. XXI століття. Це час, коли українська мова одержує статус державної і у зв’язку з цим розширення поля її суспільного функціонування [44 : 33].

Відтак, водночас із завданням удосконалення наявної термінології постає гостра проблема в нових наукових термінах, що вимагають наукового знання законів виробництва, розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, історії різних галузей знання, глибокого опанування конкретною спеціальністю, що становить об'єкт термінологічної роботи [167]. Все це повинно було безпосередньо позначатися на якості самої термінології, складових її елементів. Цілком справедливою є настанова, що “кожний термін, незалежно від того, будується він для нового поняття чи покликаний замінити вже наявний термін, повинен бути науково обґрунтований” [186 : 42].

Нерідко у ролі термінів виступають слова, що не зустрічаються у звичайному побутовому мовленні. Особливо багато їх у системі граматичної термінології. Наприклад, дієслово, іменник, числівник, підмет, присудок і т. ін. Якщо ж ідеться про загальну картину граматичної термінологіки, то її визначають терміни, утворені на основі правил українського словотворення (сюди ж зараховуємо ті національні компоненти, що виникли як результат структурного калькування термінів інших мов: звук, мова, сполучник та інтернаціоналізми переважно грецького і латинського походження: фонема, морфема, суфікс).

Розвиток власне української мовознавчої термінології започатковується появою різного роду граматик XVI століття. У 1586 році була надрукована граматики у Вільно, 1591 року у Львові вийшла граматики, складена студентами Львівської школи, під назвою “Адельфотес”. У 1596 році з'явилася граматики Лаврентія Зизанія, а в 1619 році в місті Євю біля Вільно вийшла праця М. Смотрицького “Граматики словенскія правильное синтагма”. П. Житецький дав високу оцінку цим грамадикам, вважаючи, що “звідси веде свій початок так звана грамотність руська взагалі і українська зокрема” [135 : 17]. Граматики М. Смотрицького укладена на основі тривалої попередньої граматичної традиції. Автор розрізняє вісім частин мови. Вперше як окрему частину мови він уводить вигук, розрізняє сім відмінків, уводить поняття “звательного” (кличного)

відмінка. У цій граматиці, а згодом і в “Лексиконі” Памви Беринди (1627) знаходимо спроби аналізу граматичної будови, а також лексичного складу мови.

Формування і становлення сучасної мовознавчої термінології припадає на ХІХ ст. У граматиках Й. Лозинського, Й. Левицького, Я. Головацького постало питання про характер розвитку української літературної мови на народній основі. Зокрема, Й. Лозинський у передмові до своєї граматики заглиблювався у філософію мови, розглядаючи останню не просто як умову життя суспільства, а й, за словами І. Огієнка, умовою з ясною свідомістю одержаного думання й розуму [132]. Будь-яка мова робить людину здатною до передачі своїх думок іншим, забезпечує співжиття в суспільстві, зумовлює формування її духовної сутності. Через те кожна мову не тільки можна, а й треба розвивати, “бо інакше ті народи, чії мови залишаться на стадії закріпачення, без письма, навряд чи наблизатимуться до цивілізації” [223 : 28]. Такі думки Й. Лозинського породжували прагнення творити й свою лінгвістичну термінологію, а не користуватися запозиченою (грецькою і латинською у своїй основі), як це було в попередніх століттях. Перегукувалися вони з роздумами автора однієї зі статей журналу “Основа” М. Левченка, котрий писав, що запозичена термінологія виправдовувала себе лише тоді, коли наука була не загальним надбанням, а “особливою приналежністю... людей, які становили замкнуту корпорацію” і користувалися мовою, “зрозумілою тільки спеціалістам, адептам науки, коли ж наука стала загальнодоступною, така термінологія вже не відповідає її завданням. Саме таким чином виникла потреба у створенні загальнозрозумілих слів-термінів” [100 : 183].

Питання щодо кількості частин, на які поділяється граматика, їх назви та визначення давно цікавило мовознавців. Греко-римський поділ граматики на частини та греко-римські терміни для назви частин граматики поширились у всіх граматиках середньовіччя. Грецькі терміни – назви частин граматики, загальноприйняті в багатьох мовах, давно стали міжнародними. Принципи поділу на частини та назви частин граматики були запозичені від греків і

східними слов'янами. Тривалий час частинами граматики вважали фонетику, морфологію, синтаксис, просодію, орфографію, орфоепію.

Термін “фонетика” походить від грецького слова *phono* – звук. У граматиці Аполлона Діскола (II ст. н.е.) слово *phono* вживалось у значенні звукового складу слова. Досить довго фонетику розглядали як вчення про звуки і вчення про склад слова. Тепер цей термін означає науку, що вивчає звукову і фізіологічну природу основних мовних одиниць даної мови, насамперед, фонем, а також досліджує правила видозмін цих фонем і їх взаємозв'язків [41 : 14].

Термін “морфологія” походить від грецьких слів *morphe* (вид, образ, зовнішня форма) і *logos* (слово, вчення, наука). Разом це словосполучення утворює термін для назви вчення про будову слова та його зміни. У багатьох давніх граматиках ту частину граматики, яку ми тепер називаємо морфологією, називали етимологією. Звичайно, етимологія вважалася першою частиною граматики. Це також грецьке слово, що складається з двох частин: *etymos* (справжній, дійсний), *etymon* (перше значення слова) і *logos* (слово). Звідси й *etymologia* – пояснення значення слів і складання слів. У вузькому значенні – пояснення слів – термін “етимологія” вживається і тепер.

Термін “синтаксис” походить від грецького *syntaxis*, що означає сполучення, лад, склад, будову. У грецькій мові це слово означало не лише граматичне поняття, а й лад військовий, державний. Термін “орфографія” – слово грецьке і теж складне. Воно складається зі слів *ortos* (прямий, справедливий, згідний з законом) і *grapho* (пишу). Звідси орфографія – правила для безпомилкового, правильного писання. Тепер цей термін означає загальноприйнятту систему способів написання усіх слів певної мови. Подекуди до граматики відносили і орфоепію. Цей термін також походить із двох грецьких слів: *ortos* (прямий, справедливий, правильний) і *epos* (вірш, мова). Тепер цим терміном визначають розділ лінгвістики, що вивчає норми правильної літературної вимови. Тривалий час складовою частиною граматики вважали і просодію. Це слово грецьке, утворене з двох слів: *pros* (наближення, зв'язок,

сполука) і *ode* (пісня, вірш). Отже, слово це означає все, що пов'язане з віршуванням, співами і наголосом. Як учення про наголос, просодія і була введена до граматики [125 : 37-38].

До другої половини XIX століття існували різні погляди не лише на назви частин граматики, а й на їх кількість. Із розвитком граматики вчені починають більше уваги звертати на звуки мови, і у зв'язку з цим в окремі розділи виокремилися фонетика і словотвір. Поступово утверджуються фонетичні терміни “звук”, “буква”, “склад”, “уподібнення”. З українських коренів творяться фонетичні терміни “двозвук”, “проривний”, “протиснення”, “голосний”, “приголосний”. Поступово спільні з російською мовою терміни набувають українських форм: губні, язикові, замість “губные”, “язычные” тощо. Виокремлюються фонетичні різновиди звуків: голосні й приголосні; в будові слова і складу виділяються такі різновидності звуків: гетеросилабічні (різноскладові), тавтосилабічні (гомосилабічні); звуки складові (складоутворювальні), напівскладові; звуки перехідні, призвуки; звуки неорганічні, протетичні, епентичні і т. ін. [26 : 83-85].

Як переконує наш досвід, учні уважніше ставляться до слова, швидше засвоюють його значення, ознайомившись з історією виникнення та хронологічними межами становлення термінів будь-якої науки. Для сучасної української термінології традиційним є використання інтернаціональних елементів, форм, що прийшли з латинської і грецької мов. Особливо різноманітними за своїм походженням є біологічна та медична термінології. Встановити межі і кількість термінів, що їх обслуговують, дуже важко. Отже, науковий стиль характеризується широким використанням термінології як загальної, так і спеціальної. Відтак, науковий стиль мовлення послуговується науковою лексикою, яка поділяється на загальнонаукову і спеціальну.

У мовознавстві поряд з науковим стилем мовлення функціонує і поняття “фахова мова”. Термін “фахова мова” – це сукупність усіх мовних засобів, що використовуються у професійно обмеженій сфері комунікації для досягнення

порозуміння між фахівцями, які працюють у певній галузі [122 : 42]. Між фаховою і загальнонавчаною мовами існує постійний зв'язок, за яким лексичні одиниці можуть переходити з однієї в іншу. Проте, обслуговуючи спеціальну галузь знань і діяльності, фахова мова характеризується певною специфікою в лексиці, синтаксисі, словотворенні порівняно з літературною і розмовною мовами [109]. Дослідники відзначають, що фахові мови впорядковані не тільки горизонтально, утворюючи терміносистеми, але й вертикально, відповідно до комунікативних вимог (науково-теоретичний, фахово-практичний та позафаховий шари) [50 : 37]. Процес формування фахової мови як відкритої динамічної системи ніколи не може вважатися остаточно завершеним. Досягнувши певного рівня у формуванні відповідної бази термінів, правил і закономірностей їх творення та вживання, прогрес науки і техніки дає поштовх для виникнення нових термінів, відмирання застарілих, надання останнім нового змісту. Найважливішою особливістю фахової мови є те, що поряд із загальномовними засобами вона оперує спеціальною лексикою, термінами як показником фахової належності. У цьому зв'язку виникає потреба більш докладно розглянути сутність понять “термін” і “термінологія”, що є ключовими для нашого дослідження.

1.2. Поняття “термін” і “термінологія” в сучасній науці

1.2.1. Сутність поняття “термін”.

Логіка запропонованого дослідження передбачає необхідність розглянути більш докладно такі суміжні поняття, як “термін” і “термінологія”. Звернемося до словникових джерел. Слово “термін” латинського походження (лат. *terminus* – кордон, край, рубіж, межа). Термін – ім'я релігійного бога кордонів; у формальній логіці – поняття, виражене словом (філос.); це “слово, що є назвою суворо визначеного поняття” [197 : 689]. У різних дисциплінах тлумачення терміна пов'язане зі своїми особливими поняттями і уявленнями, має нерівний обсяг змісту і визначається по-своєму. У логіці терміном є будь-яке слово (а

точніше – поняття, співвідносне з будь-яким словом), якщо воно має чітке визначення. Таке тлумачення терміна зародилось ще в давньогрецькій науці з часів Платона і пройшло через тисячоліття. Н. Кондаков визначає “термін” як “слово або словосполучення, що є точною назвою суворо визначеного поняття”; а також “спеціальне слово або вираз для позначення чого-небудь у тому чи іншому середовищі, професії” [80 : 594].

Філософи (Т. Гоббс, Р. Дюбюк) розуміють термін як скорочення дефініції, вони ставлять між ними формальний знак рівності. У “Філософському енциклопедичному словнику” подано декілька різних визначень терміна: це ім’я з відтінком спеціального (наукового) його значення, що уточнюється в контексті якої-небудь теорії або галузі знання; в античній філософії – поняття, що фіксує стійкі і неперехідні аспекти реальності на противагу різноманітним і мінливим її чуттєвим образам (аналог сучасного поняття “закон”) [203 : 680]; в силогістиці і традиційній логіці – елементи думок (міркувань), що входять до складу силогізму: суб’єкти і предикати його висновку і посилянь [203 : 681].

Зауважимо, що у філософії наукові терміни пов’язані з окремим її розділом – епістемологією, теорією наукового пізнання, оскільки вони в матеріальній, словесній формі закріплюють результати цього пізнання. Терміни є елементами наукових теорій чи концепцій, що в абстрагованій формі описують Всесвіт.

У вітчизняній науці теоретичні засади термінознавчої думки закладалися в XVII ст. саме в галузі філософії, зокрема у філософській концепції Г. Кониського, в якій йдеться про природу терміна як “першої операції розуму” [81 : 69]. Як бачимо, вчений пов’язував природу передусім з інтелектуальною діяльністю людини. У лінгвістичних словниках термін визначається як “слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки тощо” [193 : 629]; “слово чи словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання чи діяльності, яке входить до загальної лексичної системи мови тільки завдяки конкретній термінологічній системі (термінології)” [105 : 508]; “слово

або словосполучення, яке виражає чітко окреслене поняття з будь-якої галузі науки, техніки й мистецтва. Від звичайного слова чи словосполучення термін відрізняється точністю семантичних меж” [92 : 194]; “слово чи словосполучення, якому відповідає певне поняття в галузі суспільно-політичного життя, науки, техніки, мистецтва”[14 : 107-108].

Лінгвістичні тлумачення терміна пов’язані з іменами таких вітчизняних науковців, як-от: Т. Кияк [74], І. Кочан [86], А. Крижанівська [93], Т. Панько[136], Л. Симоненко[94] та багатьох інших. У зарубіжному термінознавстві дослідили мовну сутність терміна Б. Головін [33], Б. Городецький [36], В. Даниленко [48], З. Комарова [79], О. Реформатський [162].

Лінгвісти відзначають, що термін – це насамперед слово чи словосполучення, яке від нетерміна відрізняє здатність до “номінування спеціального поняття в сукупності (системі) понять, входження як лексичної одиниці в певну термінологію або терміносистему” [136 : 141]. У зв’язку з цим у науковій літературі усталилася думка, що термінові на всіх рівнях мовної системи притаманні ті самі риси, що й нетерміну, тільки з певними особливостями. Зауважимо, що в лінгвістиці тривалий час уважалося, що термінами є тільки іменники, натомість дослідження В. Даниленко [48 : 86] спростувало цю думку. Дослідниця довела, що в сучасних термінологіях як терміни функціонують також прикметники, дієслова і навіть прислівники, хоча, звичайно, терміни-іменники переважають, що на думку вчених, пов’язане з їх здатністю називати предмет (виконувати номінативну функцію) [48 : 48].

До визначення терміна як феномена вдаються і вчені різних галузей науки. Так, Т. Канделаки дає таке визначення терміна: “Під терміном розуміють слово або лексиколізоване словосполучення, що вимагає для встановлення свого значення у відповідній системі понять побудови дефініції” [67 : 7].

Г. Рондо аналізує погляди Ф. де Соссюра щодо визначення терміна. Так, за Ф. де Соссюром, термін – це мовний знак, тобто мовна одиниця, що має

означуване означення і означуваність. Від інших мовних знаків термін відрізняється тим, що його семантична екстенція визначається раніше відносно означуваного, а не самого означення. Можна не знати, що означає та чи інша мовна форма, але добре уявляти поняття, здогадатись, яка мовна форма його подає. Інша характерна риса терміна полягає в тому, що його означуване одержує дефініцію в ряді інших означуваних, що термін не можна розглядати ізольовано. Він завжди є частиною семантичного цілого, яким може бути наука, практична діяльність, техніка, але завжди – спеціальна галузь [224].

Зауважимо, що в сучасній лінгвістиці не існує однозначного тлумачення сутності “терміна” і “термінології”. Численні автори трактують значення цього поняття по-своєму, хоча, звісно, суттєвих розходжень між ними не існує. Так, лінгвісти (Н. Васильєва, Н. Подольська, А. Суперанська та ін.) вважають, що термін – це “основний понятійний елемент для спеціальних цілей... Терміни різних полів, що звучать однаково, - омоніми (хвиля в гідравліці, радіотехніці, оптиці, загальній лексиці). Для правильного розуміння термін вимагає спеціальної дефініції (точного наукового визначення)” [183 : 14]. В. Прохорова визначає термін як “слово або словосполучення, що є назвою спеціального поняття деякої сфери виробництва, науки або мистецтва” [156 : 349], а термінологію – як “систему термінів певної галузі науки, виробництва та мистецтва” [156 : 350]. Для Б. Головіна термін – це “слово або словосполучення (утворене на базі підрядного зв’язку), що має професійне значення, відображає та формує професійне поняття та застосовується у процесі (і для) пізнання, засвоєння деякого кола об’єктів та відношень між ними – під кутом зору певної професії” [6 : 264]. Під терміносистемою Б. Головін розуміє “сукупність термінів, пов’язаних один з одним на поняттєвому, словотворчому (дериватологічному) та граматичному рівнях” [6 : 270]. Останнє визначення В. Бондалетов вважає “найбільш конденсованим та чітким” [15 : 128]. За Н. Васильєвою, термін – це “слово або словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання чи діяльності” [105 : 508]. Серед науковців

спостерігається неузгодженість щодо семантичних особливостей терміна. Так, одні вчені вважають, що термін називає поняття (Т. Дениченко та Д. Дудик, Т. Кияк, А. Крижанівська, Н. Непийвода), на думку інших, термін виражає поняття (Д. Ганич і І. Олійник, В. Овчаренко) або співвідноситься з поняттям (І. Квітко, С. Худолєєва). Водночас зауважимо, що основною ознакою терміна в будь-якій концепції є вказівка на певний зв'язок терміна (називання, вираження або співвіднесеність) із поняттям відповідної галузі науки, що віддзеркалюється в усіх визначеннях терміна. А. Крижанівська тлумачить сучасні терміни як номінанти системи понять (реалій) науки, техніки тощо, в яких термін є конкретно дефінітивним [93 : 6]. І. Білодід і А. Лагутіна вказують на те, що терміни "...покликані висловлювати поняття науки, техніки та інших спеціальних галузей" [7 : 27]. Термін існує як елемент терміносистеми, якщо останню розглядати як упорядковану сукупність термінів, що адекватно називають систему понять теорії, яка описує певну спеціальну галузь людських знань і діяльності.

Отже, вчені визначають термін як мовну одиницю (слово чи словосполучення), що належить до науково-технічної або професійної сфери вживання, репрезентує її спеціальне поняття, виявляє певну сукупність ознак та утворює терміносистему [159].

Наше робоче визначення терміна буде таким: термін – це слово, словосполучення чи навіть аббревіатура, що позначає наукове поняття; це мовна одиниця, яка репрезентує ідеалізований об'єкт, входить до системи понять певної галузі, усталилася в цій галузі і функціонує в межах певної наукової термінології. Термін і терміносистема – настільки взаємопов'язані поняття, що одне без одного не існують: не можна уявити собі терміносистему, що складається з одного терміна, як не можна визначити будь-який термін, не звертаючись до характеру і типології всіх поняттєвих зв'язків, яких він набуває саме в терміносистемі.

Учені (А. Ісаченко, Т. Канделаки, Д. Лотте, О. Реформатський та ін.) описують різні види термінів. Так, А. Ісаченко виокремлює терміни-назви і терміни-описи. До перших він відніс немотивовані, зазвичай однослівні, а до інших – мотивовані терміни-фрази [64 : 85]. А. Ісаченко вважав багатослівні терміни згорнутими дефініціями і радив від них, по можливості, звільнитися. Зауважимо, що автор при цьому виявляв непослідовність. Назва не може бути протиставленою опису, оскільки всі терміни (і однослівні, і багатослівні) – суть назви предметів думки. Найбільш “термінологічними” А. Ісаченко вважав терміни іншомовні, не обтяжені асоціаціями своєї мови [64 : 86]. Висловлюючи своє ставлення до різних видів термінів, О. Реформатський відзначав, що вони можуть бути словами своєї мови та іншомовними, міжнародними словами, а також штучно утвореними [163 : 129].

У кожній мові існують свої способи творення слів. Спеціальна лексика розвивається форсовано. Тому для неї звичайні способи словотворення – пройдений етап. Термін – це насамперед елемент певної наукової галузі. Його план змісту – позамовна дійсність, штучно сформована в певній науковій системі, а план вираження – мовні елементи своєї або чужої мови і штучно відібрані терміноелементи. Будь-який термін не всенародне надбання, а складова частина понятійного апарату, яким користується обмежене коло спеціалістів. Семантика терміна формується в галузі спеціального знання.

У термінознавчій літературі останніх років йдеться про “двоюрисність” структури терміна. Зокрема, вчені (А. Суперанська, Н. Подольська, Н. Васильєва, Т. Канделаки) розчленовують термін на “термін-слово” і “термін-поняття” [183 : 143].

План змісту – це термін-поняття, а план вираження – це термін-слово. Ця подвійна природа терміна і відрізняє його від звичайного слова, де йдеться про єдність змісту і вираження. Термін як поняття протистоїть термінові-слову, бо місце, що належить терміну в межах теорії, стосується тільки терміна-поняття, а відповідність певному лексичному ряду стосується тільки терміна-

слова. Так, В. Лейчик виділяє в терміні його “матеріальне” підґрунтя (“мовний субстрат”) і його ідеальний компонент (“суперстрат, термінологічну структуру”) [102 : 153]. Співвідношення цих двох компонентів терміна і визначає його суттєві ознаки. Термін-слово подає формальну структуру терміна, термін-поняття зумовлює і формальну, і змістову його сутність. О. Реформатський виокремлює два аспекти функціонування термінів – “лексис” і “логос” [163 : 146]. На думку вченого, “лексис” – це місце терміна в термінології і, ширше, в лексичній системі мови. “Логос” є аспектом дослідження терміна, що спирається на його віднесеність до тієї чи іншої поняттєвої системи. За словами С. Шелова, до останнього часу зв’язки термінології з мовознавством і місце термінології в самій лінгвістиці зумовили здебільшого розвиток проблематики термінології як “лексису”. Поняття терміна в аспекті проблеми “логосу” досліджено менше, здебільшого з погляду логіки й методології науки (філософами і логіками) [216 : 17].

Учені виокремлюють два різновиди термінів: слова, які взято до термінології із загальнолітературної мови, і слова, утворені як спеціальні найменування. У зв’язку з цим одні вчені підкреслюють, що терміни – це особливі слова (Н. Васильєва, Т. Канделакі, Н. Непийвода, Н. Подольська, А. Суперанська), інші – що терміни є словами в особливій функції (Г. Винокур, А. Крижанівська, С. Худолєєва). А. Коваль вважає, що реальна, об’єктивна різниця між термінологічним і нетермінологічним словом – це різниця позамовна [76]. Якщо слово загальноживаної лексики називає загальновідомий об’єкт, то слово термінологічної лексики – об’єкт, відомий здебільшого обмеженому колу спеціалістів. Різниця між нетермінологічним словом і терміном зумовлена тим, що вони віддзеркалюють явища різних рівнів розумової діяльності. Ми вважаємо, що не можна так категорично виокремлювати терміни або тільки як специфічні слова, або як тільки слова зі специфічною функцією. Наукова термінологія є неоднорідною. В одній терміносистемі можуть функціонувати і

специфічні слова, які не вживаються в загальнолітературній мові, і загальноновживані слова, які виконують дефінітивну функцію.

Учені визначають низку спільних ознак, що притаманні будь-якому терміну як лексичній одиниці спеціального, обмеженого функціонування, а саме: номінативність; наявність точної наукової дефініції; тенденція до моносемії в межах термінологічної системи певної галузі; відсутність експресивних значень; стилістична нейтральність; системність; точність семантики; висока інформативність; тенденція до багатосемічності в межах свого термінологічного поля чи дисципліни; точна співвіднесеність з поняттям; подвійна зумовленість (з позицій “лексису” і “логосу”); регулярна формально-мовна оформленість; переважно вузька професійна сфера поширення (або спеціалізованість, або функціональна обмеженість своєю терміносистемою); неконотованість; відсутність синонімії; специфічний (почасти інтернаціональний) характер джерел походження терміна; відмінність від професійних та професійно-жаргонних лексем [32, 46, 72, 73].

Найголовнішою ознакою термінології є системність. Під системою в термінології розуміють організовану сукупність об’єктів, тобто таку сукупність, що є об’єктивною єдністю пов’язаних між собою предметів, явищ або дій. Такими об’єктами системи є терміни – одиниці термінології [87 : 68].

Своєрідними мітками є терміни, штучно сконструйовані із латино-грецьких терміноелементів. Терміноелементами прийнято називати компоненти, що виділяються у складі терміна. Поняття “терміноелементи” увів у термінологічний вжиток Д.С. Лотте в 1937 році. Пізніше, в 1948 році Д. Лотте розширив і уточнив виокремлене поняття [109 : 15, 79-89].

Більшість чинних нині визначень терміноелемента виходить із аналізу смислового змісту терміна і його складових. Кожне із них певною мірою зазнало впливу (за визначенням Д. Лотте) терміноелемента як мінімальної складової частини терміна, що має яскраво виражене термінологічне значення. Проте можна вести мову про термінологічне значення тільки у складі цілого терміна,

оскільки терміноелемент, на відміну від цілого терміна, не виражає саме поняття, а лише вказує на певне термінологічне поле. За Т. Канделаки, терміноелементи – “це значущі частини термінів, зумовлені ознаками поняття, що виражається самим терміном” [65 : 38]. Розглянуті тлумачення терміноелемента (Д. Лотте, Т. Канделаки), вирізняючись ступенем експліцитності, виходять із тлумачення його як двобічної одиниці мови, що володіє як планом вираження, так і планом змісту.

Зауважимо, що терміни виникають у професійному середовищі і вживаються в суворо термінологічній функції. Як зазначає Н. Васильєва, терміни можуть утворюватися різними шляхами, а саме: шляхом переосмислення (термінологізації) загальноновживаних слів для позначення певного наукового поняття; перенесення готового терміна з однієї галузі в іншу (ретермінологізація); запозичення і калькування; використання наявних у мові словотворчих моделей для створення нових назв використання словосполучень для найменування нових понять [193 : 630].

Термін як одиниця мови підпорядковується фонетичним і граматичним законам певної мови. Структурно-семантичні особливості терміна виявляються у сфері словотворення, де відбувається спеціалізація окремих формантів, що є характерними для власне термінологічних моделей. Терміни-словосполучення, як і прості терміни, виражають цілісні поняття. Вони мають різний ступінь смислової розкладності, але відзначаються стійкістю в називанні тих чи інших предметів і понять, наприклад: тканинна речовина, коренева система, кістковий мозок. Розвиток науки і техніки означає появу нових понять, зміну вже наявних або їх повне відмирання. З цієї причини спеціалісти змушені шукати нові терміни, оцінювати вже наявні з погляду того, наскільки вони відповідають зміненим поняттям, і, зрештою, відмовлятися від застарілих термінів. Основне призначення терміна – точно визначати і називати наукове поняття [176]. Всі наукові поняття класифікуються в науці за певною системою. Об’єднуються,

групується в певну систему і наукові терміни, які вивчає спеціальна наука “термінологія”.

1.2.2. Термінологія, її характеристика.

Термінологія як наукове поняття вивчається багатьма вченими (І. Білодід, Н. Васильєва, В. Виноградов, В. Даниленко, І. Ковалик, А. Крижанівська, А. Лагутіна, Н. Подольська, Л. Симоненко, А. Суперанська, С. Худолєєва та ін.). Словникові джерела визначають термінологію як “сукупність термінів, що вживаються в будь-якій галузі науки, техніки й мистецтва, а також сукупність усіх термінів, наявних у тій чи іншій мові” [92 : 195]; “сукупність термінів, що обслуговують певну сферу знань, пов’язаних з системою понять: мистецтво, техніка, виробництво тощо” [193 : 631].

У мовознавстві існують два різних підходи щодо тлумачення термінології: один з них розглядає термінологію як самостійну галузь літературної лексики, інший – виводить її за межі літературної мови так само, як діалекти, просторіччя, де діють специфічні мовні норми. Прихильники першого підходу розглядають термінологію як підсистему загальнолітературної мови, тобто в межах цієї мови, але як окрему самостійну галузь [159 : 97]. Українські мовознавці вважають, що термінолексика – це частина лексичної системи української літературної мови (І. Ковалик, А. Крижанівська, Л. Симоненко, С. Худолєєва та ін.). А. Крижанівська розглядає термінологію як частину мовної системи, тому те, що властиве літературній мові взагалі, поширюється і на термінологію [93 : 6]. Т. Кияк, стверджує, що “...терміни не є ізольованими, незалежними...одинацями мови, які мають властивості, притаманні лише їм...” [74 : 9]. Учені (І. Білодід і А. Лагутіна) зазначають, що термін невід’ємний від лексичної системи природної мови, тому він, поза деякими спеціальними вимогами, поводитьсь в мові як звичайне, нетермінологічне слово [7 : 27]. Термінологія, за визначенням Л. Симоненко, - це “сукупність спеціальних найменувань різних галузей науки й техніки, що вживаються у сфері професійного спілкування, становлять

термінологію, яка існує у двох вимірах: як результат фіксації наукового пізнання (термінологічні словники) та функціонування (наукова і навчальна література)” [168 : 10].

На думку вчених (Н. Васильєва, Н. Подольська, А.Суперанська), “термінологія” позначає: сукупність або деяку невизначену кількість термінів – слів загалом; сукупність термінів (понять і назв) якоїсь певної (визначеної) галузі знання (медична термінологія, географічна термінологія); вчення про творення, склад і функціонування термінів взагалі; вчення про творення, склад і функціонування термінів певної галузі знання, що вживаються в певній мові і їх еквівалентах в інших мовах; загальне термінологічне вчення [183 : 14].

Крім того, термінологією інколи непрофесіонали називають будь-які спеціальні слова, зазвичай запозичені і не завжди зрозумілі. Отже, поняття “термінологія” є досить багатозначним, під яким розуміють:

- науку про терміни (хоча, слід підкреслити, в україністиці в цьому значенні досить послідовно усталилась і використовується назва *термінознавство*);
- термінофонд, накопичений і використовуваний нацією протягом її пізнавально-інтелектуального розвитку (*українська термінологія*); із загальнолінгвістичного погляду, поняття з цим самим обсягом тлумачать як певна група слів в окремій мові (*термінологія української мови*, також *українська термінологія*); із суто лексикологічного погляду, як шар спеціальної лексики в загальному лексичному складі мови, що за певними ознаками протистоїть іншим шарам лексики (у термінознавчих дослідженнях у цьому розумінні здебільшого використовуються видові за походженням, а зараз, з огляду на їх широке використання, синонімічні терміни (*наукова термінологія*, *науково-технічна термінологія*), у загальнолексикологічних працях (*спеціальна лексика*, *термінологічна лексика*, *термінолексика*); хоча, відзначимо, така дис-

циплінарна спеціалізація поданих термінів не завжди витримується, і тому суто

термінознавчі поняття застосовуються в лексикологічних роботах і навпаки);

- окрему терміногрупу (із лінгвістичного погляду - окрему групу слів-термінів), виділених за певними, часто різними параметрами (з найширшим обсягом) уживаються також видові терміни – *галузева термінологія*, тобто термінологія, використовувана в певних галузях знання, діяльності тощо; *фахова термінологія*, тобто термінологія, пов'язана з фаховим освоєнням людиною навколишнього світу; у вузькому обсязі вказується конкретна назва галузі, науки, фаху, наприклад, *термінологія обчислювальної техніки*, *математична термінологія*, *радіотехнічна термінологія*[225 : 73].

Означена полісемія до цього часу не була перешкодою для взаєморозуміння дослідників, оскільки умови контексту чи ситуації допомагають однозначному співвіднесенню слова “термінологія” в кожному його вживанні. Однак із активізацією роботи щодо упорядкування термінологій окремих галузей знання сам факт багатозначності ключового слова привернув до себе увагу спеціалістів у нас і за кордоном. Так, Дж. Сейгер відзначив невдоволеність терміном “термінологія”, оскільки ним позначаються різні поняття: система понять і термінів спеціальної мови чи глосарій, тобто систематичний підбір понять і термінів; вивчення термінів спеціальної мови і системної організації цих термінів, тобто лексикологія загальних лексичних рис спеціальної мови [225; 75].

В. Лейчик запропонував розмежувати термінологію та терміносистему, залучивши з епістемології поняття наукової теорії. За В. Лейчиком, “термінологія - сукупність мовних (лексичних) одиниць, що позначають поняття певної спеціальної галузі знань або діяльності, яка стихійно складається у процесі зародження й розвитку цієї галузі”, “терміносистема – знакова модель певної теорії спеціальної галузі знання або діяльності, елементами якої є лексичні одиниці (слова та словосполучення) певної природної мови, а структура

в цілому ізоморфна структурі системи понять (теоретичних об'єктів) цієї теорії” [102 : 147]. Отже, поняття терміносистеми безпосередньо спирається на поняття наукової теорії. Оскільки останнє в епістемології опрацьоване надзвичайно ґрунтовно, то, вважаємо, такий підхід можна вважати виправданим.

Зауважимо, що під науковою термінологією в широкому значенні розуміють ту частину лексики (лексичної системи) сучасної літературної мови, яка складається із найменувань системи понять науки, техніки, офіційно-ділової мови і їх відображення у виробництві, громадському житті загалом або в окремих галузях. Наукова термінологія (сукупність термінів) використовується у спеціальних (науковий, офіційно-діловий) функціональних стилях мовлення. У цих стилях термінами точно, конкретно називаються спеціальні поняття (реалії). У зв'язку з тим, що в науці, техніці, виробництві нині відбуваються постійні зміни, очевидна і поява нових термінів. Отже, термінологія - це відкрита, незамкнена система всередині лексичної системи літературної мови. Зв'язок термінології з літературною мовою органічний. Водночас характерною ознакою термінології є створення її не тільки на основі структур і моделей загальнонародної мови, але й легкість проникнення в терміносистему іншомовних запозичень. Це викликає необхідність, систематизуючи термінологію, враховувати, крім національної лексичної системи, інтернаціональний термінологічний фонд [68 : 63].

Українські вчені (І. Квітко, А. Крижанівська, Л. Симоненко) підкреслюють, що термінологія народжується та розвивається на ґрунті конкретної національної мови, і ті, хто створюють терміни та користуються ними, є носіями цієї самої національної мови. На їхню думку, термінологія не може відокремлюватися від законів і процесів розвитку та функціонування загальнолітературної лексики, тому в термінології наявні майже всі ті лексико-семантичні процеси, які характеризують лексику загальнолітературної мови (зі своїми специфічними рисами реалізації цих процесів) [93 : 12].

Специфічними рисами термінології можна назвати легкість проникнення в термінолексику іншомовних запозичень і штучне створення термінів. Вимога відсутності в термінів варіантності також додає їм рис певної штучності. Та, незважаючи на певну специфічність і самостійність термінів у лексичному складі загальнолітературної мови (вони утворюють основу лексики мови науки – функціонального різновиду загальнолітературної мови), ці одиниці розглядаються як елементи загальнолітературного словникового складу [159]. У зв'язку з цим виникає проблема міжмовної уніфікації, в результаті якої можливі приватні прояви термінологічної інтеграції як термінів споріднених мов, так і мов далекої спорідненості [163 : 121-122]. Ці мовні явища в галузі термінології пов'язані з сучасними процесами спеціалізації в різних наукових галузях і з теоретичною, філософською інтеграцією. Висловлені положення засвідчують, що сучасне терміноведення має два теоретичні розгалуження. Перше із них спрямоване на дослідження термінології однієї мови, друге - на порівняльне вивчення двох, декількох терміносистем мов близької і далекої спорідненості. Обидва напрями мають безпосередній вплив на сучасну термінологічну, зокрема лексикографічну, практику. Оскільки саме в ній вирішуються як проблеми упорядкування системи термінів однієї мови, так і питання, пов'язані з приведенням термінів у відповідність шляхом перекладу і запозичення термінологій двох або кількох мов [94 : 6-7].

Термінологія є складовою метамови лінгвістики. Вона є досить складною для вивчення внаслідок консубстанціональності мови-об'єкта і метамови, тобто внаслідок того, що мова-об'єкт і метамова повністю збігаються у плані вираження, зовні вони є однією і тією самою мовою. Термінологія – це один із розділів лексикології, що охоплює специфічні наукові, філософські, політичні, технічні слова з різних галузей науки і техніки. Термінологія охоплює: а) власне терміни, тобто ті слова, які взагалі не вживаються в мові-об'єкті, або набувають особливого значення як такі, що запозичені з мови-об'єкта; б) своєрідні сполучення слів та їх еквівалентів, що є основою для створення складових

термінів, які входять до термінології на рівних правах з цільнооформленими одиницями [105 : 509].

Досвід користування термінами в різних галузях науки і техніки засвідчив, що внаслідок різноманітних причин терміни подекуди не задовольняють вимоги практики. Д. Лотте вважав, що недоліки окремих термінів і термінології в цілому однакові для найрізноманітніших галузей. До найбільш поширених недоліків належать: відсутність терміна для вираження поняття, багатозначність терміна, наявність синонімів (дублетів), суперечності між буквальним значенням терміна і змістом вираженого ним поняття. Відповідно, встановлені вимоги, яким повинні відповідати науково-технічні терміни, наприклад, однозначність, систематичність, стислість [109].

Проведення необхідних заходів, спрямованих на те, щоб терміни різних галузей науки і техніки задовольняли вимоги, що ставляться до них, становить змістовий аспект термінологічної роботи. Залежно від умов, що складаються в різних галузях науки і техніки, розрізняють три основних напрями термінологічної роботи: упорядкування чинної термінології; створення національної термінології - початкова термінологічна робота; узгодження термінологій різних мов - міжнародна термінологічна робота. Робота перших двох напрямів ведеться в межах однієї мови, це - національна термінологічна робота. Термінологічна робота може проводитись тільки зусиллями спеціалістів відповідних галузей з використанням набутого досвіду проведення подібних робіт, тобто на основі опрацьованих принципів і методики [184].

Отже, разом із завданням удосконалення чинної термінології постає гостра потреба в нових наукових термінах, що вимагають наукового знання законів виробництва, законів розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, історії різних галузей знання, глибокого опанування конкретною спеціальністю, яка становить об'єкт термінологічної роботи. Все це має безпосередньо позначитися на якості самої термінології, складових її елементів. Цілком справедливою є настанова, що "кожний термін, незалежно від того, будується він для нового

поняття чи покликаний замінити вже наявний термін, повинен бути науково обґрунтований” [166].

Загальна зацікавленість громадян проблемами державності, політики, економіки зумовила появу в їхньому щоденному мовленні термінів із спеціальних вузьких сфер. При цьому подекуди ці терміни втрачають дефінітивні функції, спрощуються, переосмислюються, модифікують значення. Формування і розвиток терміносистеми визначаються позамовними і внутрішньомовними факторами. Позамовні - це характер національної науки, техніки, промислового та культурного прогресу. Внутрішньомовними факторами є насамперед стан мови в суспільстві і ступінь розвиненості функціональних стилів. Між цими факторами існує тісний зв'язок, на що переконливо вказують В. Виноградов, М. Шанський.

Термінологія будь-якої наукової галузі не обмежується списком термінів, а становить семіологічну систему понять, які відбивають певний науковий світогляд. Зауважимо, що виникнення термінології взагалі можливе лише тоді, коли наука досягає достатньо високого ступеня розвитку, тобто термін виникає тоді, коли наукове поняття настільки розвинулось і оформилось, що йому можна надати певне наукове вираження. Отже, це ще раз підтверджує, що термінологія насамперед тісно пов'язана з науковою лексикою і науковим стилем мовлення. Для успішного навчання у школі важливим є відбір понять, які закладені у програмах усіх років навчання, відповідність теоретичної і практичної частин підручників вимогам програм, що допомагає у засвоєнні певної системи понять, відсутність суперечності понятійно-термінологічного апарата суміжних дисциплін. Увага лінгвістів до термінології, що використовується під час навчання, має велику практичну значущість [31].

Успішно вирішити проблему засвоєння учнями наукової навчально-термінологічної лексики допомагають спеціально укладені термінологічні словники, яких, на жаль, не завжди вистачає у шкільній практиці.

1.2.3. Проблема термінотворення у сучасному термінознавстві.

Проблему творення термінів досліджували ряд учених як у вітчизняній (Л. Гур'єва, Т. Кияк, І. Кочан, А. Крижанівська, Т. Лепеха, Г. Мацюк, О. Медведь, Н. Місник, Н. Москаленко, Є.Огар, Т. Панько, Л. Симоненко, Т. Соколовська, М. Сташко та ін.), так і в зарубіжній (В. Бутреш, Б. Головін, В. Даниленко, Т. Канделаки, Д. Лотте, С. Нікітіна, С. Шелов та ін.) науці. Означену проблему дослідники розглядають здебільшого в аспекті теорії номінації. Учені відзначають, що "...термінологічна номінація на відміну від мовної – це... цілеспрямований творчий процес, зумовлений взаємодією зовнішніх і внутрішніх мовних факторів" [137 : 39]. За словами О. Реформатського, "...найпростіше специфічність термінологічної підсистеми продемонструвати на словотворенні" [163 : 128]. На підставі термінотворчих системних зв'язків у терміносистемі можуть бути побудовані моделі термінів і моделі термінологічних словосполучень, що різняться продуктивністю й частотністю. Зазначимо, що значна частина слів української мови твориться морфологічним способом. У ньому чільне місце посідає афіксація, творення слів за допомогою афіксальних морфем: префіксів, суфіксів, префіксів і суфіксів одночасно, постфіксів. Моделей афіксального творення в дериватологічній системі української мови надзвичайно багато. Найбільш повно і докладно у вітчизняній науці досліджено проблему термінотворення в дисертаційних роботах О. Медведь [115] і Н. Місник [122].

Оскільки в започаткованому дослідженні йдеться про міжпредметну наукову навчальну термінологію (українська мова і література, біологія, основи латинської мови з медичною термінологією), розглянемо насамперед структуру галузевих термінів (лінгвістичної, літературознавчої, біологічної та медичної терміносистем) (див. схеми 1.2; 1.3; 1.4). Як бачимо, терміни-словосполучення утворюють різні синтаксичні варіантності. Враховуючи, що морфологічний спосіб є основним у творенні слів української мови, розглянемо більш докладно творення термінів у цьому аспекті.

На думку О. Медведь [115], словотвірна префіксація в українській терміносистемі подана досить обмеженою кількістю моделей і морфем.

Так, за допомогою префікса *без-* утворюються такі моделі:

Схема 1.2

I. Одночленна термінолексика

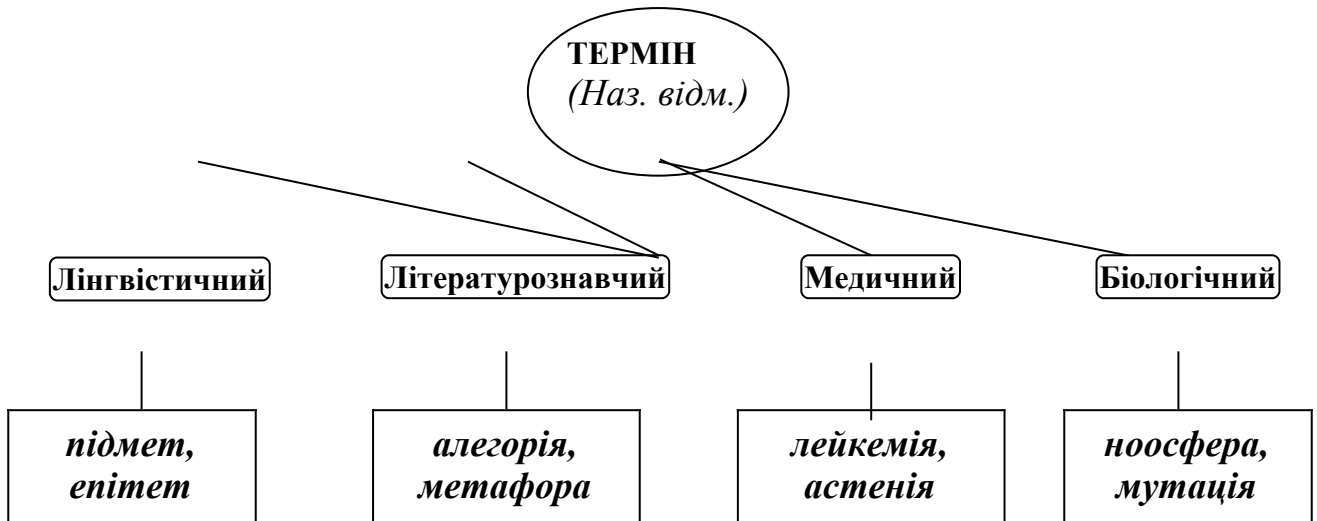
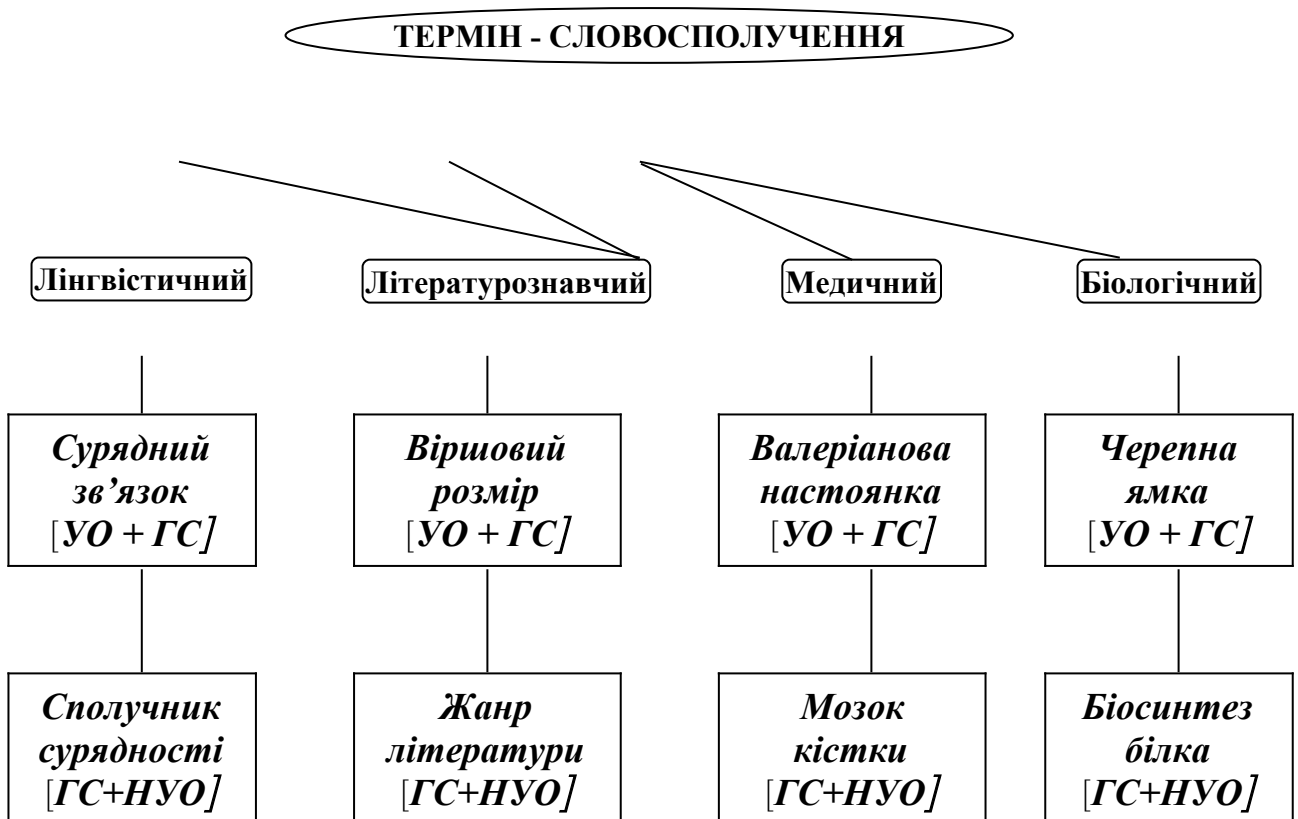
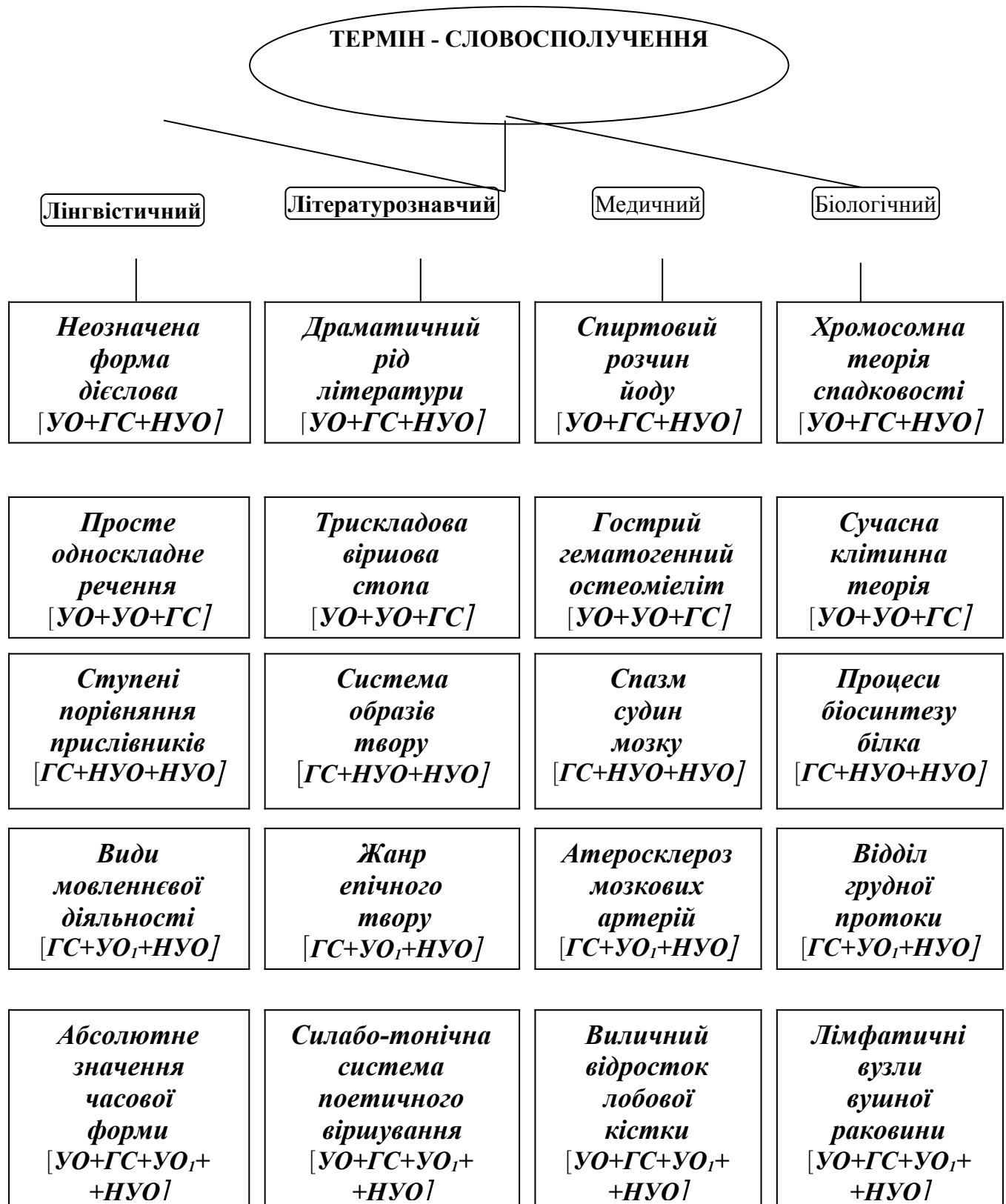

Схема 1.3

II. Двочленна термінолексика

III. Багаточленна термінолексика

	<i>філологічні терміни</i>	<i>медико-біологічні терміни</i>
без- + ім.:	безособовість	безплідність
	безполучниковість	безсоння
без- + пр.:	безособовий	безплідний
	безполучниковий	безхребетний

Префікс **від-** утворює такі моделі:

	<i>філологічні терміни</i>	<i>медико-біологічні терміни</i>
від- + пр. (дпр.):	віддієслівний	відморожений
	відіменний	відхаркувальний

Префікс **не-** бере участь у творенні таких моделей:

	<i>філологічні терміни</i>	<i>медико-біологічні терміни</i>
не- + ім.:	неперехідність	непрохідність
	неузгодженість	непритомність
не- + пр. (дпр.):	недоконаний	недужий
	ненаголошений	неадекватний

Суфіксація більш поширене явище в українській терміносистемі, хоча кількість суфіксів, використовуваних у цьому процесі, порівняно невелика. Так, засобом творення терміна на позначення результату процесу подекуди виступає іншомовний суфікс **-ац(ія)**, **-ізац(ія)**:

<i>філологічні терміни</i>		<i>медико-біологічні терміни</i>
субстантивізація		стерилізація
гіперболізація		адаптація
персоніфікація		операція

Терміни міжпредметної лексики

асиміляція	дисиміляція
редукція	трансформація
абревіація	артикуляція

Терміни на позначення властивостей творяться суфіксом **-ість** від прикметникових (дієприкметникових) основ:

<i>філологічні терміни</i>		<i>медико-біологічні терміни</i>
перехідність		кваліть
сурядність		болісність
співзвучність		нервовість

За допомогою суфікса **-ння** від дієслівних основ творяться терміни для найменування процесів:

<i>філологічні терміни</i>		<i>медико-біологічні терміни</i>
відмінювання		отруєння

віршування
порівняння

запалення
знекровлення

Терміни-прикметники, що входять до складу української терміносистеми, творяться здебільшого за допомогою суфікса **-н-** :

філологічні терміни
дієслівний
ліричний
іменний

медико-біологічні терміни
рецидивний
інфекційний
ін'єкційний

Терміни міжпредметної лексики

локальний, дорсальний

Терміни-прикметники, утворені за допомогою суфікса **-ов-**:

філологічні терміни
прозовий
дієприкметниковий
займенниковий

медико-біологічні терміни
синусовий
больовий
кістковий

За загальними законами українського словотвору творяться терміни – складні слова, що функціонують у межах української терміносистеми. Здебільшого це слова, утворені на основі інтерфіксного складання залежних одна від одної основ:

філологічні терміни
двочленний, трискладовий, дієвідміна,
однорідний, словосполучення

медико-біологічні терміни
жовчоутворення, крововилив,
жарознижуючий, жовчогінний,
патогенний

В українській терміносистемі понад 70% спеціальних понять передаються не окремими словами-термінами, а різного типу термінологічними словосполученнями [131]. Терміни-словосполучення творяться за законами синтаксису української мови [43]. Термінотворчі зв'язки між термінами-словосполученнями можуть бути двокомпонентні, трикомпонентні, чотирикомпонентні, багатоконпонентні.

Двокомпонентні моделі термінів-словосполучень є найпоширенішим структурним типом термінів у межах української терміносистеми. Залежно від морфологічної природи компонентів серед цього типу ТС виділяють такі термінотворчі моделі [115]: прикметник + іменник

дієприкметник + іменник

іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.)

У першій виділеній термінотворчій моделі вихідним словом для творення є іменник, а залежним – прикметник:

Прикметник + іменник [пр. + ім.]:

філологічні терміни
складне речення;
художній образ;
літературний герой;

медико-біологічні терміни
коротка кістка;
ліва легеня;
ефірна настоянка.

У другій моделі, виділеній у цій підгрупі, стрижневим словом є іменник, а залежним від нього – дієприкметник.

Дієприкметник + іменник [дп. + ім.]:

філологічні терміни
відокремлене означення
узагальнююче слово

медико-біологічні терміни
профільтрована настоянка
загрожуюча глаукома

Третя модель спирається на перший іменник, другий іменник у формі родового відмінка є залежним компонентом.

Іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) [ім. + ім.₁]:

філологічні терміни
категорія виду
член речення
жанр літератури

медико-біологічні терміни
основа черепа
настоянка валеріани
вирізка лопатки

Трикомпонентні моделі поділяються на дві групи:

прикметник + прикметник + іменник

прикметник + іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.)

У першій термінотворчій моделі вихідним компонентом є підрядне словосполучення іменника і прикметника, зміст якого уточнюється другим прикметником.

Прикметник + прикметник + іменник [пр. + пр. + ім.]:

філологічні терміни
просте односкладне речення
трискладова віршова стопа

медико-біологічні терміни
сучасна клітинна теорія
гострий гематогенний остеомієліт

У другій термінотворчій моделі вихідним є іменникове словосполучення, що уточнюється прикметником.

Прикметник + іменник (Н.в.) + іменник (Р.в.) [пр. + ім. + ім₁]:

філологічні терміни
неозначена форма дієслова
драматичний рід літератури

медико-біологічні терміни
хромосомна теорія спадковості
спиртовий розчин йоду

Чотирикомпонентні терміни-словосполучення

У цій групі виділяємо такі термінотворчі моделі:

прикметник + прикметник + прикметник + іменник

прикметник + іменник + прикметник (Р.в.) + іменник (Р.в.)

прикметник + прикметник + іменник + іменник (Р.в.)

Модель першого типу утворюється шляхом подальшого нанизування атрибутів для конкретизації поняття.

Прикметник + прикметник + прикметник + іменник [пр. + пр. + пр. + ім.]:

філологічні терміни
узагальнююча лінгвістична змістова лінія
вигукове нечленоване просте речення

медико-біологічні терміни
передні верхні альвеолярні артерії
верхній суглобовий хребцевий відросток

У моделі другого типу конкретизуються обидва іменники водночас.

Прикметник+іменник+прикметник(Р.в)+іменник (Р.в.) [пр.+ім.+пр.₁+ім.₁]:

філологічні терміни
абсолютне значення часової форми
силабо-тонічна система поетичного
віршування

медико-біологічні терміни
адаптивний характер модифікаційних змін
вличний відросток лобової кістки

У моделі третього типу двома атрибутами конкретизується іменникове словосполучення:

Прикметник + прикметник + іменник + іменник (Р.в.) [пр.+пр.+ім.+ім.₁]:

філологічні терміни
відокремлені другорядні члени речення

медико-біологічні терміни
верхній суглобовий відросток хребця

Багатокомпонентні моделі терміносполучень творяться на основі словосполучень простішої структури:

[пр. + пр. + ім. + пр.₁ + ім.₁]:

філологічні терміни
просте ускладнене речення з однорідними
членами

медико-біологічні терміни
велике верхнє крило клиноподібної кістки

Крім зазначених терміносполучень, у сучасній українській терміносистемі використовують і такий спосіб творення, як аббревіація, тобто існує чимало термінів-аббревіатур. Наприклад:

<i>філологічні терміни</i>	<i>медико-біологічні терміни</i>
ТС – терміни-словосполучення	СНІД – синдром набутого імунodefіциту
УТс – українська терміносистема	ВІЛ – вірус імунodefіциту людини
УГТс – українська граматична терміносистема	ГРЗ – гостре респіраторне захворювання
СДД – спосіб дієслівної дії	АШД – апарат штучного дихання

Значення і форми аббревіатури як скороченого варіанта терміна, визначається значенням і формою повного варіанта. Аббревіатури як одиниці терміносфери існують поза контекстом, закріплюються в мові, фіксуються у словниках [115]. Джерелом поповнення будь-якої термінології є загальноживана лексика, яка стає термінами, що не втрачають здатності до синонімії. У літературній мові синоніми співвідносяться здебільшого з предметним, денотативним значенням, а в термінології з поняттям, сигніфікатом. Сигніфікативні групування чи ряди синонімів є відображенням сучасного стану розвитку термінологічної системи, денотативні ж ряди певною мірою відбивають історію розвитку цієї системи. У них представлені різні за хронологією терміни для позначення одного й того самого поняття, з яких одні відмирають, інші залишаються функціонувати в мові. Отже, синоніми в термінології мають іншу природу та виконують інші функції порівняно із загальномовними [122].

У термінологічних системах відбивається боротьба двох протилежних тенденцій. З одного боку, у процесі безперервного розвитку науки і техніки з появою нових понять і поглибленням знань про вже відомі предмети та явища дійсності в мові науки активізується термінотворення, що дає широкий простір лексичному дублюванню. З іншого боку, науковий стиль більше, ніж будь-який інший, потребує чіткості найменувань. Звідси - природне прагнення позбутися дублетності термінів, що ускладнює цілісність сприйняття наукової

інформації і часто стає причиною неправильного розуміння тексту. Відтак, “синонімія є недоліком термінологічних систем” [176 : 11].

Зауважимо, що на перших етапах українського термінотворення панувала думка про необхідність синонімії. Вважалося, що це сприятиме розвитку термінології. На думку Т. Соколовської, “синонімія в мові науки відіграє не лише деструктивну, а й конструктивну роль” [176]. Інші науковці (М. Сташко) вважають синонімію небажаною [178]. О. Медведь виокремлює дві групи синонімів: абсолютні синоніми, тобто синонімічні пари “міжнародний термін – національний відповідник”:

<i>філологічні терміни</i>	<i>медико-біологічні терміни</i>
прономен – займенник	анемія – недокрів’я
інфінітив – неозначена форма дієслова	пневмонія – запалення легень
та синоніми на національній мовній основі:	

<i>філологічні терміни</i>	<i>медико-біологічні терміни</i>
морфеміка – будова слова	непритомність – втрата свідомості

Одним із типів системоформувань парадигматичних відношень у галузевих терміносистемах є антонімія. Автори підручника “Українське термінознавство” [136] зазначають, що поляризація понять може мати два ступені вияву: а) поняття можуть поляризуватися шляхом розрізнення за диференційною ознакою; б) вони можуть поляризуватися через фронтальну протилежність значень. Зауважимо, що антонімія термінів у зазначеному підручнику розглядається тільки на рівні термінів-слів, тобто в межах науково-технічної термінології української мови виділяються лексичні та словотвірні антоніми. Такої самої думки дотримуються й інші вчені (Т. Лепеха, Н. Цимбал).

У вузькому розумінні в УТс антонімами вважаються тільки ті терміни, яким властива фронтальна протилежність значень. Так, О. Медведь зазначає, що антонімічні відношення в УТс ґрунтуються на двох типах логічного зв’язку між термінами: протиставному логічному зв’язку, коли терміни різняться певною диференційною ознакою, і протилежному логічному зв’язку, коли терміни поляризуються фронтальною протилежністю [115].

Найпоширенішими в УТс засобами передавання протиставного поняття є приєднання до терміна префікса-частки **не-**:

філологічні терміни
узгоджене означення – неузгоджене означення
перехідне дієслово – неперехідне дієслово
префікса **без-**:

медико-біологічні терміни
стерильний – нестерильний
прохідність – непрохідність

філологічні терміни
особове дієслово – безособове дієслово

медико-біологічні терміни
плідний - безплідний

іншомовного префікса **ім-**, що є аналогом українського **не-**:

філологічні терміни
персональність - імперсональність

медико-біологічні терміни
потенція - імпотенція

Учені виділяють різнокореневі і спільнокореневі антоніми. У різнокореневих термінах антонімічні відношення виникають шляхом семантичного протиставлення коренів:

філологічні терміни
активний стан дієслова – пасивний стан дієслова

медико-біологічні терміни
місцеве знеболювання – загальне
знеболювання

Відтак, антонімічні відношення в галузевих терміносистемах розглядаємо як позитивні процеси, що, ґрунтуючись на опозиційності значень, сприяють поглибленому усвідомленню поняття, його конкретизації. Антонімія є виразною специфічною рисою цієї термінології, що уможливорює окреслення семантики терміносистеми, забезпечує її симетричність, стійкість і підсилює системість.

У процесі навчання в гімназії учнів потрібно слід ознайомити з різними способами термінотворення шляхом афіксації на міжпредметній основі, що буде викладено в наступному розділі роботи.

1.3. Лексико-термінологічна робота з учнями в сучасній педагогічній теорії і практиці

1.3.1. Сучасні дослідження лексико-термінологічного напрямку.

Логіка започаткованого дослідження вимагає здійснити аналіз наявного наукового фонду в таких напрямках: загальні питання термінознавства, збагачення словникового запасу учнів та робота вчителя з термінологічною лексикою.

Теоретичні питання термінознавства є найбільш дослідженими й описаними в наукових бібліотечних фондах. Різні аспекти загального термінознавства вивчались як російськими (А. Брагіна, В. Бутрін, Н. Васильєва, І. Волкова, Б. Головін, Б. Городецький, В. Даниленко, В. Комарова, Т. Канделаки, Д. Лотте, Н. Подольська, А. Суперанська, С. Шелов та ін.), так і українськими (А. Бурячок, Т. Кияк, І. Кочан, А. Крижанівська, В. Лейчик, Г. Мацюк, Т. Михайлова, Н. Непийвода та ін.) вченими. Зокрема, було досліджено: лінгвістичні засади вчення про терміни (Б. Головін, Б. Городецький, В. Гусятинська, В. Даниленко, Л. Скворцов та ін.); семантика термінів (А. Брагіна, В. Бутрін, Т. Канделаки, З. Комарова, Т. Михайлова та ін.); полісемія і синонімія в термінології (Л. Дворніченко, І. Кочан та ін.); концептуальні засади формування різних терміносистем на функціональному рівні: поява терміна, його вживаність, фіксація у словнику; описано місце і роль окремих учених і громадських діячів в українському термінотворенні; національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах (А. Крижанівська, І. Кочан, Г. Мацюк, Т. Панько, Л. Симоненко та ін.) та ін.

Низка досліджень присвячена історії становлення і розвитку окремих терміносистем, зокрема: мовознавча термінологія галицьких шкільних підручників перших десятиліть ХХ століття [71]; розвиток української навчальної термінологічної лексики у шкільних підручниках кінця ХІХ століття – початку 30-х років ХХ століття (гуманітарна, природничо-математична термінологія) [1]. У дослідженні В. Авраменко визначено етапи розвитку україномовної навчальної термінологічної лексики, а також доведено, що 20-ті – початок 30-х років ХХ століття характеризуються значним розвитком україномовної навчальної термінолексики. Українізація освіти в цей період сприяла виробленню навчальної термінолексики. Автор зазначає, що творення термінів у підручниках того часу відбувалось здебільшого з використанням дериваційної бази української мови. Водночас із становленням україномовної

навчальної термінологіки вироблялись й основні методичні вимоги при її творенні чи доборі термінів для шкільного користування.

Предметом дослідження О. Зелінської і В. Разумейко виступила педагогічна лексика української мови [61; 160]. Учені розкривають становлення окремих педагогічних термінів у XVI – XVIII та у другій половині XIX – початку XX століття; В.Деркач досліджувала філологічну термінологію М.П. Драгоманова в системі української наукової термінології кінця XIX ст. [51]; В. Захарчин – українську мовознавчу термінологію кінця XIX – початку XX ст. [58]; Л. Гур'єва – суспільно-політичну термінологію в мові періодики кінця 80-х – 90х років [43]; Л. Симоненко – українську термінологію кінця XX ст. [168]; Г. Холодний – історію організації термінологічної справи в Україні [208] та ін.

Низка дисертаційних робіт філологічного напрямку присвячена формуванню, розвитку і функціонуванню термінології окремих галузей науки: друкарської [131]; хімічної [127, 210]; бібліотечно-бібліографічної [178]; української граматичної терміносистеми [115]; української медичної клінічної термінології [122]; формування української біологічної термінології [169]; семантичні відношення в українській науково-технічній термінології [121]; виникнення, розвиток і становлення граматичної термінології східних слов'ян [3, 125]; проблеми термінології в термінознавстві молочних і рибних товарів [171]; варіативність гідромеліоративної термінології у прикладному аспекті [111]; українська термінологія з генетики [176]; антонімія термінологіки судової медицини [103]; формування індустріально-будівельної термінології української, російської та англійської мов [145]; науково-технічні терміни, варіанти та їх типи [152]; типи співвідношення термінів шкільних підручників російської мови з науковою лінгвістичною термінологією [95]; термін у науковому документі [72]; редагування термінів [73]; формування російської медичної термінології [85] та інші.

О. Медведь досліджено українську граматичну терміносистему. Вперше в україністиці комплексно – на понятійному та лексичному рівнях –

проаналізовано системні зв'язки й відношення між термінами в межах УГТс. Значну увагу приділено теоретичним і методологічним аспектам термінознавчого дослідження окремої термінології, яка на певному етапі свого розвитку формується в терміносистему. У дослідженні встановлено, що УГ термінологія є однією з найдавніших в українській мові, її витoki сягають XII ст.; запропоновано нову періодизацію історії розвитку цієї термінології від першовитоків до сучасного періоду. На сучасному рівні УГТс постає розвиненою термінологічною системою [115].

Н. Місник дослідила формування української медичної клінічної термінології. Автор виокремлює структурно-граматичні типи термінотворення в медичній сфері. Подає будову системи логічних зв'язків медичних термінів, моделює клінічну терміносистему, що сформована внаслідок розвитку загальномедичної та галузевих термінологій і мовними засобами відбиває поняттєву систему клінічної медицини [122]. У роботі А. Стебунової розкрито роль навчальних термінологічних словників у процесі вивчення основ медицини іноземними студентами [180].

Водночас зауважимо, що досить докладно в численних дослідженнях вивчено різні аспекти збагачення словникового запасу дітей і учнів від дошкілля до студентів вищої школи. Зокрема, досліджувались такі аспекти: збагачення словника дітей дошкільного віку (Н. Кирста, Н. Луцан, І Луценко, І. Непомняща, К. Струніна, Ю. Руденко та ін.); учнів молодшого шкільного віку (Л. Бобова, К. Пономарьова, Л. Попова, Т. Потоцька, Н. Чепелюк та ін.); учнів середнього і старшого шкільного віку (З. Гирич, Н. Голуб, Л. Кожуховська, Т. Коршун, Т. Лановик, Т. Левченко, В. Тихоша, Г. Ткачук та ін.).

Значна кількість дисертаційних досліджень присвячена розгляду методичних питань збагачення словникового запасу учнів. Так, у дисертації З. Гирич запропоновано теоретично обґрунтовану та експериментально перевірену методику збагачення словникового запасу школярів, яка істотно підвищує рівні сформованості лексичних умінь учнів щодо оволодіння

семантично складною лексикою, сприяє активізації пізнавальної діяльності молодших школярів [28]. К. Пономарьова досліджувала проблему функціонального підходу до вивчення лексики в початковому курсі української мови (на прикладі синонімів) [147]. Н. Чепелюк запропоновано систему вправ, спрямованих на збагачення словникового складу учнів початкових класів дієслівними формами; розроблено лінгводидактичну модель роботи, виявлено критерії, показники, рівні збагачення словникового складу учнів початкових класів [211]. Дослідження Л. Кожуховської присвячено проблемі збагачення мовлення учнів українською фразеологією, в якому розглядаються принципи і критерії відбору українських фразеологізмів для шкільного словника-мінімуму. Запропоновано також систему роботи над збагаченням мовлення учнів українською фразеологією [77]. У дисертації Т. Лановик розглядаються лінгвістичні, дидактичні та методичні засади словникової роботи у зв'язку з вивченням української літератури. Встановлено, що особливо ефективними є такі види робіт, як з'ясування значення слова безпосередньо в тексті, робота з тлумачним словником, усний і письмовий перекази. Методична система навчання, розроблена Т. Лановик, передбачає поповнення словникового запасу учнів на основі усвідомлення значення нових слів через контекст твору, його виразного читання, переказування, добору цитат та ін. [99]. Т. Левченко обґрунтувала науково-методичні засади збагачення мовлення учнів 5-7 класів етнокультурознавчою лексикою, визначила принципи, форми, методи роботи з етнокультурознавчою лексикою, розробила критерії і принципи відбору етнокультурознавчої лексики для шкільного словника-мінімуму, запропонувала систему завдань і вправ для роботи над збагаченням мовлення учнів етнокультурознавчою лексикою [101]. Г. Ткачук дослідила збагачення мовлення студентів педагогічного училища експресивною лексикою як засобу його увиразнення. Автор запропонувала методичну систему роботи над увиразненням мовлення майбутніх учителів експресивними мовними засобами, які за характером і структурою відповідають особливостям їхньої майбутньої

професійної діяльності [190].

На жаль, нам не вдалося віднайти дисертаційних досліджень, у яких би розглядалися методичні питання збагачення словника учнів міжпредметною науковою навчально-термінологічною лексикою. Відтак, аналіз наукового фонду з досліджуваної проблеми засвідчив значну прогалину щодо вивчення лексико-термінологічного аспекту шкільної практики в сучасній лінгводидактиці. Звернемося до аналізу педагогічної практики.

1.3.2. Стан лексико-термінологічної роботи в сучасній шкільній практиці.

Завданнями пошуково-розвідувального експерименту виступили:

- аналіз програм для учнів старших класів і гімназій;
- аналіз термінологічних словників;
- анкетування вчителів;
- анкетування гімназистів.

На етапі пошуково-розвідувального експерименту було проаналізовано програми з “Біології” (К.: Шкільний світ, 2001), “Рідної мови” (автор В. Тихоша – К., 2003), “Української літератури” (К.: Шкільний світ, 2001) “Основ латинської мови з медичною термінологією ” (К.: Медицина, 2003) з метою визначення в них завдань на ознайомлення учнів з термінологічною лексикою (див. табл. 1.2).

Як засвідчує таблиця 1.2, у програмі з біології для 8-11 класів з її поглибленим вивченням досить чітко визначено обшар навчальної термінологічної лексики для кожного класу, що значно полегшує роботу вчителя. Зауважимо, що у програмі для кожного класу подано тільки нову лексику, повторюється лише один термін “біополімер” у 8 і 10-му класах. Водночас аналіз термінологічної лексики засвідчив наявність значної кількості термінів із суміжних дисциплін, а саме: з психології (адаптація, аналізатор, емоції, здібність, мислення, обдарованість, пам’ять, свідомість, підсвідомість, сприймання,

**Наявність наукової навчально-термінологічної лексики у програмах
для ЗОНЗ із поглибленим вивченням біології (Біологія. 8-11 класи [154])**

<i>Клас</i>	<i>Завдання</i>	<i>Термінологічна лексика</i>
8 клас	Учні повинні засвоїти такі терміни і поняття	анатомія, біополімери, вітаміни, генетика, гігієна, гемоглобін, гомеостаз, гормон, загартування, ендокринологія, еритроцит, імунітет, інтоксикація, інфекція, капіляри, кіфоз, лейкоцит, лімфоцит, лордоз, метаболізм, медицина, нефрит, нефрон, подразливість, пульс, регуляція, терморегуляція, травлення, саморегуляція, сколіоз, стрес, фермент
9 клас	Учні повинні засвоїти такі терміни і поняття	Адаптація, аналізатори, алель, антропогенез, біоритми, вагітність, гематогенез, ген, генотип, геронтологія, гетерозиготність, гіпноз, гомозиготність, емоції, ембріон, здібність, мислення, мінливість, мутація, онтогенез, обдарованість, пам'ять, популяція, підсвідомість, свідомість, сон, стать, сприймання, рефлекс, темперамент, фенотип, чутливість
10 клас	Учні повинні засвоїти такі терміни і поняття	Біополімер, відкрита система, відносна сталість хімічного складу організмів, включення, гіалоплазма, гідрофільність, гідрофобність, гістогенез, життєвий цикл, каріотип, компліментарність, мембрана, мінливість, мітоз, модифікаційна мінливість, мутаційна мінливість, органели, органогенез, поверхневий апарат клітини, хромосоми
11 клас	Учні повинні засвоїти такі терміни і поняття	Агроценоз, ареал, біотехнологія, вірусологія, гетерозис, гібридизація, дивергенція, еволюція, екологія, ендемік, конвергенція, консументи, макроеволюція, метаморфоз, мікробіологія, мікроеволюція, ноосфера, обмежуючі фактори, органогенез, палеонтологія, паралелізм, поліплоїдія, продуценти, редуценти, релікт, рослинність, саморегуляція в екосистемах, фауна, флора

рефлекс, гіпноз, темперамент, чутливість); з анатомії і фізіології (анатомія, гігієна, загартування, подразливість, рефлекс, аналізатори, онтогенез і т. ін.), а також значна частина медичної термінології.

Подаємо зміст програми з основ латинської мови з медичною термінологією (див. таблицю 1.3.). Як бачимо з таблиці 1.3, програмою передбачається в номінації “учні повинні знати” значення приблизно шести сотень термінів та терміноелементів – однослівних, двослівних, утворених суфіксами, префіксами, терміноелементами, та кінцеві терміноелементи, яких не може вмістити програма. Звісно, у програмі подано найбільш уживані медичні терміни. Водночас програма орієнтує вчителя на активізацію в учнів попередніх знань термінологічної лексики із суміжних дисциплін, а саме: з української мови, анатомії і фізіології, біології (частини мови, морфеми, відміни, словотворення, рід, число, відмінок, лінгвістика і т. ін.).

Зазначимо як позитив, що у програмі з української літератури передбачено навчити учнів користуватися довідниковими джерелами, літературними енциклопедіями та словниками літературознавчих термінів. Проаналізуємо програму з української літератури (див. таблицю 1.4).

Як видно з таблиці 1.4, у програмі подано тільки літературознавчу термінологію і зовсім не згадується про терміни, які учні повинні знати й оперувати ними з курсу рідної мови, такі, наприклад, як слово, текст, речення, стиль, лексика і т. ін.

Звернемося до програми з рідної мови для старших класів гімназії (10-11 класи) [155], в якій на “Лексикологію” в 10 класі відводиться 20 годин (див. таблицю 1.5.). Як видно з програми, учні одержують досить глибокі знання з лексикології, їх знайомлять зі словом, поняттям, складом лексики, стилями мовлення, науковим стилем, науковою лексикою тощо. Зазначимо, що у програмі передбачено ознайомлення учнів зі словниками та формування вмінь працювати з ними: орфоепічним, орфографічним, тлумачним, фразеологічним, словником іншомовних слів, антонімів, синонімів. Позитивно, що у програмі визначено

**Наявність наукової навчально-термінологічної лексики
у програмах з української літератури [153]**

Клас	Завдання	Термінологічна лексика
10 клас	Учні повинні знати: історичні ознаки понять: суспільна роль мистецтва слова, конкретно-історичне та загальнолюдське значення художніх творів, літературний процес, драматичний конфлікт, роман, драма, комедія, трагедія, публіцистика	Народний епос, народне віршування, соціально-побутова повість, соціально-психологічний роман, прототип і художня типізація, драма, конфлікт, жанри лірики (громадянська, філософська, інтимна, пейзажна), історична і художня правда, драматична поема, драма-фесрія, психологічна новела, тонічне віршування, силабо-тонічне віршування, сонет, ліричний герой, імпресіонізм, неоромантизм, модернізм, європейський неокласицизм
11 клас	Учні повинні знати: історичні ознаки понять: народність літератури, критичний реалізм, художній образ, літературний характер, літературний тип, індивідуальний стиль письменника, літературні роди та їх основні жанри, визначальні ознаки силабо-тонічної і тонічної систем віршування. Учні повинні вміти: користуватися довідниковими джерелами, зокрема літературними енциклопедіями та словниками літературознавчих термінів	Віршова епістола, роман у новелах, види комічного, кінодраматургія, кіноповість, кіноепопея, кінопоема, роман-хроніка, пригодницький роман, лірична поезія, жанри епосу, роман у віршах, поетична пунктуація

міжпредметні зв'язки з кожного розділу, що вивчається в курсі “Рідна мова”. Водночас відзначимо, що у програмі не згадується про роботу зі словниками термінологічної лексики; не виокремлені конкретні завдання щодо роботи з термінами і міжпредметною науковою навчально-термінологічною лексикою. Тільки в “міжпредметних зв'язках” згадується поняття “терміни” і використання

інтернаціоналізмів у науковому стилі”.

Отже, аналіз програм із суміжних предметів “Біології” і “Основ латинської мови з медичною термінологією”, а також “Рідної мови ” і “Української літератури” засвідчив, що тільки у програмах з біології і латинської мови з медичною термінологією особлива увага звертається на засвоєння учнями термінологічної лексики, обшар якої чітко окреслено у програмах. У програмах з рідної мови і літератури відсутні завдання на ознайомлення учнів з термінологічною лексикою. Зауважимо, що у всіх програмах відсутні вказівки на знання учнями міжпредметної термінології.

Наступним завданням пошуково-розвідувального етапу експерименту був аналіз наявних термінологічних словників у навчальних закладах, де здійснювалась експериментальна робота (гімназія № 2 м. Одеси). Зауважимо, що бібліотека гімназії налічує більше 50-ти різновидів словникових джерел та 10 енциклопедичних видань. Нас цікавили насамперед термінологічні словники, які надалі будуть задіяні в експериментальній роботі. Наявність термінологічних словників у гімназії № 2 подано в додатку А. За даними аналізу, з’ясувалося, що бібліотека гімназії здебільшого забезпечена тематичними словниками-термінами з окремих предметів. Водночас зауважимо, що в бібліотеці відсутні словники, які б відбивали навчальну міжпредметну термінологію.

Відзначимо, що вчителькою-методистом гімназії №2 м. Одеси Р.Лінецькою розроблено словник-довідник термінів із зарубіжної літератури та зошит термінів і понять для учнів 5-11 класів [107]. Словник-довідник складено для кожного класу окремо, відповідно до чинних програм із зарубіжної літератури. Слова розташовані за алфавітом, подається список термінів і понять, що допомагає учням швидко знаходити слово за номером. Розповіді-пояснення і тлумачення термінів урахують вік учнів. Зазначимо, що у словнику Р. Лінецької було визначено окремі терміни на міжпредметній основі. Наприклад, “5 клас – інтер’єр (від франц. *interieur* - внутрішній) – архітектурне та художнє оформлення внутрішньої будівлі приміщення. У художній літературі – різновид

опису” [107 : 40], хоча сама автор не акцентує на цьому увагу. Так, наприклад, терміни “текст”, “риторичний вигук”, “інверсія”, “стиль” і т. ін. є не тільки літературознавчими, а й лінгвістичними термінами.

Наступний етап пошуково-розвідувального експерименту передбачав анкетування вчителів-предметників, які працюють у старших класах ЗОШ і профільних гімназіях та учнів, із теми “Термінологія”. В анкетуванні взяло участь 200 вчителів Одеської, Миколаївської і Херсонської областей та 450 учнів старших класів шкіл м. Одеси, Миколаєва і Херсона. Учителям, які працюють з учнями старших класів, була запропонована анкета з теми “Термінологія” (див. додаток Б). Проаналізуємо одержані відповіді.

Так, на пропозицію анкети визначити сутність понять “термін” і “термінологія” були одержані такі дані: правильно і повно визначили поняття “термін” – 72% учителів: “це слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття певної галузі науки”; 26% респондентів дали неповну відповідь типу “назва чогось в якійсь галузі”, “вони використовуються в науці”, “це наукові назви якихось явищ, предметів” і т. ін.; 2% учителів відмовилися відповідати. Щодо визначення поняття “термінологія”, то всі вчителі (100%) дали правильне визначення “це система, сукупність термінів певної науки”.

Правильну відповідь на завдання визначити різницю між словами “поняття” і “термін” дали 22% учителів, вони навели правильні конкретні приклади відмінності поняття і терміна. 50% респондентів таким чином пояснили “поняття”: “це думка про щось”, “це наше розуміння чогось”, “це наш погляд на щось”, “це назва чогось”. Вони наводили такі приклади: “мати поняття про стиль мовлення”; 28% учителів не змогли навести конкретних прикладів і не відповіли на поставлене запитання.

На запитання “Чи задовольняють Вас шкільні програми щодо збагачення мовлення учнів термінологічною лексикою?” було одержано такі відповіді: “так” – 100% - програми з біології з поглибленим вивченням та основи латинської

мови з медичною термінологією; “ні” – 100% - програми з рідної мови і української літератури. На запитання “Якими джерелами, крім підручників, Ви користуєтесь у роботі над збагаченням словника учнів термінологічною лексикою?” всі 100% учителів відповіли – словниками, довідниками, з них 12% - додали “окремими статтями”. Також одностайною (100%) була відповідь педагогів на запитання “Чи є у школі необхідна кількість словників та джерел іншої довідникової літератури, яка б сприяла збагаченню мовлення учнів термінологічною лексикою?” – всі вчителі дали негативну відповідь і зазначили, що після 1991 року словники і довідникова література відсутня у шкільних бібліотеках.

Наступне запитання анкети передбачало з’ясувати, скільки часу вчителі відводять на уроці для роботи з термінологічною лексикою та як часто планують роботу з термінологічною лексикою. З’ясувалося, що вчителі біології та курсу “Основи латинської мови з медичною термінологією” працюють з термінами протягом цілого уроку. Робота з термінологічною лексикою планується практично на кожний урок. Значно менше часу відводиться на таку роботу вчителями мови, оскільки на цих уроках зазвичай ведеться робота над формуванням навичок грамотного письма. На уроках літератури вчителі подекуди планують роботу з термінологічною лексикою, якщо вивчають питання з теорії літератури.

На запитання “Яким чином Ви знайомите учнів з міжпредметними термінами?” було одержано такі відповіді: 69% респондентів відповіли, що практично не працюють над міжпредметною термінологією, 28% (здебільшого вчителі біології) відповіли, що знайомство учнів з міжпредметною термінологією проводять шляхом співбесіди, розгадування кросвордів, проведення тестування. І лише 3% повідомили, що на своїх уроках вони укладають словнички термінів, записують галузь, науку, в якій уживається термін. Негативними виявились відповіді щодо наявності у школах словників міжпредметної навчальної термінології. Усі вчителі (100%) заперечили наявність таких словників. Водночас

92% респондентів переконані, що такі словники потрібні, 8% - не впевнені, вони обмежилися відповіддю “не знаю”. Більшість респондентів (94%) висловили свою думку про необхідність створення навчальних словничків термінологічної лексики на міжпредметній основі. 2% учителів вважають, що створювати такі словнички не потрібно, достатньо мати тематичні термінологічні словники; відповіддю “не знаю” обмежились 4% респондентів.

На запитання “Яким чином Ви залучаєте учнів до роботи з міжпредметною лексикою і на яких уроках?” відповіді вчителів-предметників розподілилися таким чином: 100% негативних відповідей було одержано від учителів біології й основ латинської мови з медичною термінологією: 12% учителів української літератури “подекуди порівнюють терміни, які використовуються в українській мові”; 88% - учителів утрималися від відповіді. 36% учителів української мови відповіли, що пропонують учням “пригадати, в яких шкільних предметах може використовуватися цей термін і що він означає”, але спеціальної роботи не ведуть. З’ясувалося, що всі вчителі (біологи, словесники) були одностайними (100%) в тому, що їхні учні не ведуть словників міжпредметної термінології, 88% із них зазначили, що гімназисти ведуть словнички (чи зошити) з предметної лексики.

Щодо наявності методичних семінарів (чи об’єднань), то відповіді були такими: “працюють семінари вчителів української мови і літератури, а також дисциплін гуманітарного циклу, окремо природничого циклу” (100% відповідей); “подекуди збираються всі вчителі-словесники (українська, російська, іноземні мови, латина), обговорюють методичні питання” (23%); “питання міжпредметних зв’язків предметів гуманітарного і природничого циклів не розглядались” (100%).

Зауважимо, що 80% учителів, які брали участь в анкетуванні, зазначили важливість роботи з міжпредметною термінологічною лексикою, необхідність ведення спеціальних словничків гімназистами, а ще краще, якби такі словнички були видані друком. 20% учителів утримались від відповіді.

Наступне завдання передбачало анкетування учнів старших класів ЗОШ та гімназій і ліцеїв (див. анкету в додатку В). Проаналізуємо одержані відповіді.

З'ясувалося, що правильно визначити “термін” змогли тільки 18% старшокласників, 28% - пов'язали термін з поняттям, наприклад: “це певне поняття про щось: меблі, тварини, медицина”; 24% учнів вважають, що це “назва чогось у науці, це наукове поняття”; 18% написали, що це “слова, які щось позначають”; 12% - утрималися від відповіді.

Правильну відповідь на друге запитання анкети, яка ж різниця між поняттям і терміном, змогли дати тільки 6% старшокласників; 28% - вважають, що це слова-синоніми; 16% - дали неточну відповідь, типу: “термін – це конкретна характеристика предмета чи явища”, “поняття – може мати різне значення”; 44% учнів дали неправильну відповідь, типу “термін може визначати, а поняття не завжди”, “поняття – загальне означення”, “термін – це визначення поняття”, “поняття – загальна думка про процес” і т.ін.; 6% учнів написали “не знаю”.

Наступне запитання вимагало від учнів навести приклад поняття і порівняти його з терміном. Правильно виконали завдання тільки 6% учнів, навели неправильні приклади 62% учнів і 32% - відмовилися відповідати. Щодо запитання “У текстах якого стилю вживаються терміни?”, то тільки 4% учнів відповіли правильно; 56% - вважають, що в усіх стилях; 22% респондентів написали “в публіцистичному і художньому”; 10% - відповіли в “навчальному”; 2% - “у розмовному і літературному”; 6% - не відповіли.

На запитання “Де і коли Ви найчастіше використовуєте у своєму мовленні терміни?” – 72% учнів відповіли “на уроках у школі”; 12% учнів – “під час захисту курсових робіт і рефератів”, 16% респондентів зазначили “у спілкуванні з друзями”, “з батьками”. Позитивні і правильні відповіді на запитання “Яка лексика називається термінологічною?” дали 26% учнів, ще 42% відповіли “з великою кількістю термінів”, “що оперує поняттями і термінами”, “лексика спеціалізованих текстів” і т. ін.; 32% - не відповіли. На запитання “Що означає

поняття “дефініція” і який синонім до цього слова можна використати?” було одержано такі відповіді: “це визначення” – 52% учнів, “лексичне значення слова” – 26%, “означення” – 12% відповідей, 10% - “те, що термін означає”. Останнє завдання анкети вимагало подати дефініції слів-термінів навчальної термінології, а саме: а) вода (хім.); б) вид (лінгв.) + (біол.); в) відміна (лінгв.); г) ікра (біол.); д) образ (літ.); ж) помірний (геогр.).

Проаналізуємо відповіді учнів:

“**Вода** (хім.) – це універсальний природний розчинник” – 40% учнів; “рідка прозора речовина без смаку і запаху” – 22%; “H₂O” – 10% відповідей; 28% - “рідка речовина, що складається з 2 молекул водню та однієї молекули кисню”.

“**Вид** (лінгв.) – це граматична категорія дієслова, що характеризує дію завершену чи незавершену (доконаний чи недоконаний вид)” – 76% відповідей; 18% - “доконаний і недоконаний вид дієслова, означає закінчену чи незакінчену дію”; 6% респондентів не дали визначення лінгвістичного терміна “вид”.

“**Вид** (біол.) – одна із ланок класифікації живих істот” – 26% відповідей; 58% - “сукупність організмів, що мають спільні ознаки”; “вища форма класифікації живих організмів” – 16% учнів.

“**Відміна** (лінгв.) – граматична категорія іменників, яка визначається за їх закінченням” – 36% учнів; “іменники, що мають однакові відмінкові закінчення і відносяться до однієї з 4-ох відмін” – 20% учнів; 8% - “форма класифікації іменників”; “група іменників, що при відмінюванні одержують однакові закінчення” – 32%; 4% респондентів не відповідали зовсім.

“**Ікра** (біол.) – яйцеклітини риб, вкриті оболонкою” – 14% учнів; “статеві клітини риб” – 10%; 36% - “статеві клітини риб, що запліднюються у водному середовищі”; 18% - “риб’ячі яйця, за допомогою яких вони розмножуються”; “маса яєчок самок риби, з яких розвиваються мальки” – 22% відповідей.

“**Образ** (літ.) – це характеристика літературного героя (персонажа)” – 68% відповідей; “це узагальнений характер, який створюється письменником, художником тощо” – 20% учнів; 6% – “опис персонажа, його рис”; 6% респондентів не відповідали зовсім.

“Помірний (геогр.) – характеристика (тип) клімату” – 20% відповідей; 34% - “клімат з середньою температурою і вологістю”; “помірний – це найсприятливіший тип клімату (не жаркий і не холодний)” – 40% учнів; 6% - “клімат”.

Як бачимо, знання учнів старших класів з термінологічної лексики виявилися досить низькими, що засвідчує недостатню роботу вчителів з термінами як на уроках з конкретних предметів, так і відсутність роботи з міжпредметною термінологічною лексикою.

Висновки з розділу I

Лексикологія – багатоаспектна наука, що вивчає природу й сутність слова, його виникнення і зміну, визначення слів та їх уживання, структуру словникового складу мови, шляхи його поповнення і т. ін. Ставлення вчених до наукового визначення слова є неоднозначним – від повного заперечення самостійного наукового терміна “слово” до розмаїття його визначень. Найважливішою функцією слова є номінативна. Слово – це мінімальна структурно-семантична одиниця мови, що виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їх ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлювань. Слово – основна одиниця лексики і центральна структурно-семантична одиниця мови. Слово має лексичне і граматичне значення. Лексема є абстрактною одиницею мови, це слово в сукупності його форм і можливих значень у всіх його уживаннях і реалізаціях. Усі слова української мови об’єднані в лексико-семантичну систему, що є найрухомішою з усіх рівнів. Кожна мова має свою неповторну й унікальну лексико-семантичну систему, що відбиває національні традиції і національну психологію народу. Відтак, кожний мовець у процесі спілкування свідомо чи несвідомо враховує специфічні парадигматичні і синтагматичні зв’язки своєї мови, що закладені в його мовній свідомості. Лексико-семантична система має польовий характер, що передбачає неоднорідний і нерівноцінний її склад. До лексико-семантичної системи належать слова, різні за їх семантикою, функціями, важливістю використання в мовленні, територіальним поширенням, стійкістю в часі, походженням,

стилістичною характеристикою тощо. За соціальною важливістю лексику поділяють на активну і пасивну.

Серед різноманітних шарів лексики чільне місце посідає наукова лексика і науковий стиль мовлення. Науковий стиль обслуговує різні галузі науки і техніки, а також сферу освіти. Основною метою наукового стилю мовлення є повідомлення об'єктивної інформації, доведення істинності наукового знання. Лексика наукового стилю мовлення складається з великої кількості термінів (слів або словосполучень), що означають логічно сформульовані поняття і таким чином досить повно подають логічну інформацію, доводять її істотність і новизну.

Науковий стиль має кілька різновидів: власне науковий, науково-інформаційний, науково-довідковий, навчально-науковий, науково-публіцистичний, виробничо-технічний. Для синтаксису наукового стилю характерна наявність фраз із граматичною й смисловою повнотою, логіко-інформативною насиченістю. Типовими є ускладнені складні конструкції, що виражають авторську аргументацію, зв'язок між явищами. Науковий стиль характеризується широким використанням термінології як загальної, так і спеціальної. Відтак, науковий стиль послуговується науковою лексикою, яка поділяється на загальнонаукову і спеціальну.

Термін – це слово або словосполучення, що є назвою спеціального поняття певної сфери науки, мистецтва, виробництва; це мовна одиниця, що репрезентує ідеалізований об'єкт, входить до системи понять певної галузі, що усталилася в цій галузі і функціонує в межах певної наукової термінології. Учені виокремлюють терміни-назви і терміни-описи (фрази), терміни-слово і терміни-поняття, термін-лексис і термін-логос. Термінам притаманні такі ознаки: номінативність, наявність точної наукової дефініції, тенденція до моносемії в межах термінологічної системи певної галузі; відсутність експресивних значень; стилістична нейтральність, системність, точність семантики, висока інформативність, точна співвіднесеність з поняттям, переважно вузька професійна сфера поширення (спеціалізованість) і т. ін. Термін як одиниця мови підпорядковується фонетичним і граматичним законам певної мови. Структурно-семантичні особливості терміна виявляються у сфері словотворення, де відбувається спеціалізація окремих формантів, що є характерними для термінологічних моделей. Терміни-словосполучення, як і прості терміни, виражають цілісні поняття. Вони мають різний ступінь смислової розкладності, але відзначаються стійкістю в називанні тих чи інших предметів і понять.

Термін існує як елемент терміносистеми, якщо останню розглядати як упорядковану сукупність термінів, що адекватно називають систему понять теорії, яка описує певну спеціальну галузь людських знань і діяльностей.

Термінологія – це сукупність спеціальних найменувань різних галузей науки і техніки, що вживаються у сфері професійного спілкування; вчення про творення, склад і функціонування термінів; загальне термінологічне вчення. Найголовнішою ознакою термінології є системність. Система термінології – це організована сукупність об'єктів, що є об'єктивною єдністю пов'язаних між собою предметів, явищ або дій. Такими об'єктами системи є терміни-одиниці термінології.

Під науковою термінологією розуміють ту частину лексики (лексичної системи) сучасної літературної мови, яка складається із найменувань системи понять науки, техніки, офіційно-ділової мови і їх відображення у виробництві, громадському житті загалом або в окремих галузях. Наукова термінологія (сукупність термінів) використовується у спеціальних (науковий, офіційно-діловий) функціональних стилях мовлення. У цих стилях термінами точно, конкретно називаються спеціальні поняття (реалії). У зв'язку з тим, що в науці, техніці, виробництві нині відбуваються постійні зміни, очевидна і поява нових термінів. Отже, термінологія - це відкрита, незамкнена система всередині лексичної системи літературної мови.

Терміноелементи – це компоненти, що виділяються у складі терміна.

Особливий аспект термінології становить творення термінів, яке вчені розглядають у контексті теорії термінологічної номінації, що зумовлена взаємодією зовнішніх і внутрішніх мовних факторів. У кожній мові існують свої способи творення слів. Спеціальна лексика розвивається форсовано. Тому для неї звичайні способи словотворення – пройдений етап. Термін – це насамперед елемент певної наукової галузі. Його план змісту – позамовна дійсність, штучно сформована в певній науковій системі, а план вираження – мовні елементи своєї або чужої мови і штучно відібрані терміноелементи. Будь-який термін не всенародне надбання, а складова частина понятійного апарату, яким користується обмежене коло спеціалістів. Семантика терміна формується в галузі спеціального знання. Значна частина слів української мови твориться морфологічним способом, за допомогою афіксальних морфем: префіксів, суфіксів, префіксів і суфіксів одночасно, постфіксів, що дає можливість

створювати найрізноманітніші моделі термінів. Значення слова, якому властива певна внутрішня форма, визначається з його словотворчої структури. Для цього необхідно знати кореневі і словотворчі елементи, розуміти їх зв'язки і моделі. Термінологія становить семіологічну систему понять, які відбивають певний науковий світогляд. Термін виникає тоді, коли наукове поняття настільки розвинулось і оформилось, що йому можна надати певне наукове вираження.

Для успішного навчання у школі важливим є відбір понять, які закладені у програмах усіх років навчання, відповідність теоретичної і практичної частин підручників вимогам програм, що допомагає у засвоєнні певної системи понять, відсутність суперечності понятійно-термінологічного апарата суміжних дисциплін.

Аналіз програм для старших класів ЗОШ і гімназій з української мови, літератури, біології й основ латинської мови з медичною термінологією засвідчив, що у програмах з мови і літератури не виокремлено завдань щодо роботи з термінами, відсутні завдання в усіх проаналізованих програмах щодо ознайомлення учнів з міжпредметною термінологічною лексикою, відсутні словники міжпредметної лексики і методична література, саме тому знання учнів та й відповіді вчителів у процесі їхнього анкетування виявилися невтішними.